

ЎЗБЕКИСТОН ЁЗУВЧИЛАР УЮШМАСИ
“ИЖОД” ЖАМОАТ ФОНДИ

*Адиб ва
жамият*

МУҲАММАД АЛИ

ЎЛВОУЎ
ВА
БОЎҚАРО

Тарихий грама

ТОШКЕНТ
“АДАБИЙОТ”
2021

УЎК: 821.512.133-32
КБК: 84(5Ў)6
А 49

Муҳаммад Али
А 49 **Навоий ва Бойқаро** [Матн]: *Тарихий грама* / Муҳаммад Али.
– Тошкент: «Adabiyot» нашриёти, 2021. – 152 б.

ISBN 978-9943-6782-2-4

Ўзбекистон халқ ёзувчиси, Давлат мукофоти лауреати Муҳаммад Али халқимизнинг ардоқли адибларидан ҳисобланади. Унинг “Машраб”, “Гумбаздаги нур”, “Авлиёнинг башорати” достонлари, “Боқий дунё” шеърый романи, “Сарбадорлар” дилогияси, Амир Темурга бағишланган тўрт томлик “Улуғ салтанат” эпопеяси ўқувчилар томонидан севиб ўқиб келинмоқда.

Яқинда адиб изланишлар олиб бориб, буюк сиймолар – Алишер Навоий ва Султон Ҳусайн Бойқароларнинг чинакам дўстлигини тараннум этган, тарихий адолатни тиклашга қаратилган янгича талқиндаги драматик асарини яратди. Драма “Жаҳон адабиёти” журналида эълон қилинди, жамоатчилик томонидан яхши кутиб олинди, вақтли матбуотда унга бағишланган таҳлилий мақолалар босилиб чиқди. Фарғона вилоят мусиқали драма театри ҳамда Қозоғистон Республикасидаги ўзбек драма театри саҳнасида ижро этиб келинмоқда.

УЎК: 821.512.133-32
КБК: 84(5Ў)6

*Китоб Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси
“Ижод” жамоат фонди ҳомийлигида чоп этилди.*

ISBN 978-9943-6782-2-4

© Муҳаммад Али, 2021
© “ADABIYOT”, 2021

БЕШ ПАРДА,

ўн бир кўринишли тарихий драма прологи билан

Иштирокчилар:

Алишер Навоий — улуғ шоир
Бойқаро — Султон Ҳусайн, Хуросон салтанати ҳукмдори,
подшо

Бадиуззамон Мирзо — Бойқаронинг катта ўғли,
валиаҳд шаҳзода

Музаффар Мирзо — Бойқаро ўғли.

Мўмин Мирзо — Бойқаро набираси, Бадиуззамон Мирзо
ўғли

Низомулмулк — салтанат вазири аъзами
Камолиддин Беҳзод — буюк мусаввир
Ҳадичабегим — маҳди улё, султоннинг севикли хотини
Опоқбегим — султон хотинларидан бири, бефарзанд аёл
Хондамир — машҳур муаррих
Муҳаммад Бадахший — олим, Навоий дўстларидан
Ал-Миракмеъмор — Навоий дўстларидан
Парвоначи — сарой мансабдорларидан
Қозикалон — мансабдорлардан
Амир Саъдваққос — Хуросон салтанати лашкарбошиси,
амирлашкар, Ҳадича бегим жияни

Султон Али Машҳадий — моҳир хаттот

Амир Бобоали — Навоийнинг жияни

Ҳировул сардори — Бадиуззамон лашкарбошиларида

Давлатбахт — канизак

Сумансо — канизак

Ясовулбоши

Мунший

Аёллар

Навкар

Девона

Беклар, чопарлар, жарчилар, канизаклар,
сарой мулозимлари, халқ вакиллари

Воқеа 1495–1498 йилларда Хуросонда бўлиб ўтади.

ПРОЛОГ

Парда олдида ҳеч ким йўқ. Ортада, узоқда тўпланаётган одамларнинг элас-элас шовқинлари эшитилиб туради. Эркаклар, аёлларнинг овозлари қулоққа чалинади. Чапдан қирқ ёшлардаги улуғ рассом Б е х з о д, ўнг томондан йигирма беш ёшлардаги муаррих Х о н д а м и р кириб келадилар.

Х о н д а м и р

(қўли кўксига)

Санъатимиз қуёшига салом, ассалом!

Б е х з о д

Тарихимиз юдузига бори эҳтиром!

Кўришадилар.

Х о н д а м и р

Бугун пойтахт ўзгачадир, ўзгача Ҳирот...

Сизга айтсам, томошага келмиш коинот!

(атрофга ҳавас билан боқиб)

Рўйи замин қалби эрур, ростдан, бу маъво —

Ҳирот... Унга нақ қуёшнинг ўзи раҳнамо!

Она шаҳрим яшнаб, обод бир чаман бўлмиш,

Дўстлар қувнаб, душман кўнгли мустамад бўлмиш.

Б е х з о д

Бахтимизким, шу шаҳарда туғилдик бизлар,

Улуғ тупроқ фарзандим деб бизни азизлар.

Не тонг бўлса, одил шоҳнинг мамлакати ҳур,

Ўз халқининг боши узра сочса гавҳар, дур!

У қуёшдай нур таратар, эл-юрт баҳраманд,

У юртининг посбонидир, ёв беролмас панд!

Дўконларда шамлар ўчмас шомдан то саҳар,

Масжидлару хонақоҳлар очиқ сарбасар,

Кечаларда оналарнинг тинмас алласи,
Эшитилар боғ-роғлардан ёшлар ялласи.
Момолар чарх йигиришар, чарх сасига жўр —
“Юрт тинч бўлсин!” деб ўқишар дуолар масрур.

Х о н д а м и р

Олимлари рисоалар битар у ҳақда,
Шоирлари назм иншо этар бу ёқда.
Бастакори шарафига яратар куйлар,
Хонандаси ошиб-тошиб қўшиқлар куйлар!
Шундай подшо бизда бўлсин, деб ўзга халқлар,
Орзу қилса, ҳавас қилса, тамоман ҳақлар!
(қўлини кўксига қўйиб таъзим қилади)

Б е ҳ з о д

Барин-барин сабабчиси — юрт дориломон,
Шоҳ ёнида дўсти бордир, шоири замон!
(таъзим қилади)

Х о н д а м и р

Бундай дўстлик учрамагай ҳануз жаҳонда!
Васф этсалар арзир уни шеъру дostonда!
Сизга айтсам, тенги йўқ зот улуг Алишер,
Шерлар ичра занжирбанд шер, аммо олий шер!
Султон ила Алишернинг тарихи ажиб,
Бир-бирига болаликдан эрурлар ҳабиб.
Бир-бирисиз ўтмас эрмиш сабоқ чоғлари,
Шовқинларга тўлар эрмиш мактаб боғлари.
Бир кун устоз расм чизмиш — бир бош, бир қилич...
“Ақл бирлан шарҳдангизлар!”
Унда бир илинж:
Зеҳнларни синамоқчи эрдилар устоз...
Қиличга шеър ёзмиш Султон бағоят мумтоз.
Бош таърифин қилмиш битиб Алишер ғазал,
Истиора, ташбеҳлари гўзалдан-гўзал...
Ҳар иккисин қучоғига олди-да устоз,
Таважжуҳ-ла дуо қилди кўп баландпарвоз:
“Не тутсангиз олтин бўлсин, сира бўлманг кам,
Сиз, темурий, қиличингиз тутингиз маҳкам!
Зўр саркарда бўлажаксиз, шижоат бисёр,
Иншоолло, юрт тузгайсиз, пуркуч, устувор.

Темурийлар салтанати давом этгувси,
Олис-олис замонларга омон етгувси!..
Сизда кўрдим, сўзингизда илоҳий учқун,
Ловуллаган олов бўлиб ёнажак бир кун!
Кўнгилларнинг пучмоқларин ёритгай тамом,
Ер-осмонни қамраб олгай дунёвий илҳом!
Ул учқундан тутантириқ олгай аланга,
Ёндиргувчи шароралар сочгай оламга!..

Ё Ҳақ Худо, шогирдларим иқболини бер,
Насиб этсун, кўрай, ёрқин камолини бер!
Умрларин пурмазмун қил, ҳикмат ато эт,
Андозага сизмас ёруғ қисмат ато эт!.."

Устоз яна бир тилакни айлабдур раво:
"Дўст бўлингиз, кўриб қолсин ҳайратда дунё!
Алишер ва Ҳусайнбек — ялакат мағиз,
Ҳар иккингиз бўлинг азиз, азиздан азиз!"

Б е ҳ з о д

Ҳа, уларга дуо кетган, ўша дуолар
Икки дўстнинг йўлларига сочар зиёлар.
Боқинг, сулгон Алишерга маҳрами асрор,
Шундоғ улуг дўстан ўзга, айтинг, кими бор?
Шу важдан шоҳ хабардор-да хайру коридан,
Аламию қувончию йўқу боридан.
Шоҳнинг айтган ҳар каломи шоирга илҳом,
Йироқ кетса, шоҳдан интиқ кутгайдир пайғом...

Х о н д а м и р

Ижод деган боғда "Хамса" отлиғ чаман бор,
Дурдоналар ичра номи номдор, жарангдор!
Бироқ иншо этилмишдир форсийда холос,
Болаликдан шоир орзу қилганлиги рост,
Истар эди, "Хамса" бўлсин она тилида,
Улуғликни ҳис этолсин барча элида!
Устод Жомий демиш: "Илик "Хамса"га сунсанг,
Худого ҳам ёқар, бўлгай мақбул, урунсанг.
Ва лекин бу эрмас осон: ўрмонга кирмоқ
Ё туби йўқ денгиз ичра қўрқмай бош урмоқ —

Каби қисмат кутгай сени...

Икки наҳанг, шер

Низомий ва Деҳлавийлар паҳлавон, далер,

Уларга тенг келмоқ керак, бу мушкул юмуш,

Мушкул дея, аммо сира бўлмагил хомуш!

Алар наҳанг, шер бўлсалар, сен филга қиёс,

Қаламингни маҳкам тутгил, дадил олға бос!

Туркийда ҳеч тенгинг йўқдир, сен ҳам далерсен,

Бир сўз бирлан айтар бўлсам, сен – Алишерсен!"

Б е ҳ з о д

Хўб дебдурлар! Биз ҳам айлаб саъи журъатлар,

"Хамса" учун чизмишдурбиз хейли суратлар.

Мутолаа айлаб чиқдим буюк "Хамса"ни,

Ёпирайин, яшнаб кетди кўнгил чамани!

Х о н д а м и р

Шоҳ Ғозий ҳам бош кўтармай бир ой мук тушиб,

Ҳайратларга чўмибдурлар "Хамса"ни ўқиб!..

Пауза

Сизни излаб юргон эрдим, устоди киром...

Б е ҳ з о д

Биз ҳам сизга интиқ эрдик... Мухтасар калом:

Арк олдига чорлабдурлар Навоий устод.

Шоҳ шарафлар шоир дўстин, айлаб эътимод.

Х о н д а м и р

Қани, кетдик.

Б е ҳ з о д

Кетдик!

Чиқадилар.

БИРИНЧИ ПАРДА

Биринчи кўриниш

Темурийлар салтанати пойтахти Ҳирот. Ортада шаҳарнинг олис-яқин манзаралари, миноралар, дабдабали биноларнинг пештоқ ва қуббалари кўзга ташланади. Подшо Арки олдидаги кенг майдон. Карнай-сурнайлар, ноғоралар овози борлиқни тутган. Шодиёна оҳанглар янграйди. Халқ тўлқини у ёқдан-бу ёққа оқади. Бу ерда донгдор амирлар, номдор беклар, лашкарбошилар, сарой аъёнлари, мулозимлар, Ҳирот зодагонлари, сайиду машойихлар, шоирлару адиблар, қозилару қорилар, фозилуфузало, вазиру вузаро, хатиблару воизлар, мутаваллию мударрислар, меъмору муҳандислар, моҳир усталар, талабалар, оддий халқ вакиллари учратиш мумкин. Драманинг барча иштирокчилари саҳнада одамларнинг ичида аралашиб юришади.

Аста-секин шовқин-сурон пасаяди. Одамлар ўзларини орқароққа ола бошлайдилар (орқадагилар саҳнадан аста-аста чиқсалар ҳам, халойиқ саҳнани ўраб тургандай таассурот қолаверади).

Саҳнанинг ўртаси очила боради.

1 - о в о з

(ёнидаги шеригига)

Подшомиз яна ўғил кўрибдиларми?..

2 - о в о з

Ўн тўртта ўғиллари бор-ку, эсвос! Набираларининг ўзи қанча...

1 - о в о з

Ҳа-а... Ё, Балх жангида подшойимиз Бадиуззамон Мирзони энгиб галаба билан қайтдилармикин?

2 - о в о з

Бунисини билмайман. Аммо "Ана Бадиуззамон босиб келаркан!" "Мана Бадиуззамон босиб келаркан!" деган қўрқувдан кечалари ухламай чиқмоқдамиз... Ҳиротда ҳамма безовта...

3 - о в о з

Бизда ҳам тинчлик йўқ...

4 - о в о з

Амир Низомиддин Алишер тагин саройга қайтган эмишлар, деб эшитдим. Рост бўлса керак.

1 - о в о з

Йўқ, суюкли набира Мўмин Мирзонинг кокил тўйларини ўтказишмоқда шекилли!

Ўнг томондан Биринчи жарчи киради.

Биринчи жарчи

Хоқони мансур Шоҳи Ғозий Султон Соҳибқирон Абулғози Баҳодирхон Султон Ҳусайн Бойқаро ибн Ғиёсиддин ибн Мансур Мирзо ибн Бойқаро Мирзо ибн Умаршайх Мирзо ибн Амир Темур Кўрагон ҳазрати олийлари ташриф буюрадил-а-а-ар!..

Қийқириқ кучаяди. Саҳнанинг ўнг томонидан Музаффар Мирзо, Қозикалон ва бошқасарой аъёнлари қуршовида шоҳона либосда Бойқаро чиқиб келади.

Бойқаро

(у ёқдан-бу ёққа юриб, ўзича)

Ғазал мулкин султони ул, Соҳибқирони,

Жаҳонларни қамрай олгай унинг жаҳони.

Она тилин ардоқламиш, меҳру ҳавас-ла,

Ўлғон тилга жон, руҳ бермиш, Масиҳ нафас-ла.

Гўзал ғазал, зариф қалбдан тўкилғон дурлар,

Суханварлар лабларига босмиш муҳрлар.

Ўз тилимиз бўстон бўлмиш, чаманлар очмиш,

Навоийнинг шеър махзани зар-гавҳар сочмиш.

Шеърнинг азим майдонида сурар экан от,

Боқиб Еру Кўк дермишки: "Минг-минг ҳасанот!"

"Хамса" мени лол айлади, тинмай туну кун

Мутолаа этдим, бари афсуну афсун!
"Ҳайрат ул-аброр"да яшнар таҳ-батаҳ гуллар,
Турфа-турфа гул саралаб олур кўнгуллар.
"Фарҳод ила Ширин" — ошиқ-маъшуқлар ёди,
Кўриб кўкка сизмай қолди оҳу фарёдим!
"Лайли-Мажнун" водийсида ишқим мавж уриб,
Яқо тутдум, ишқнинг нечоғ поклигин кўриб!
Сухбатларга чорламишдур "Сабъаи сайёр",
Дунёларни сайр этмушмен, кўнглимда виқор!
Битмиш "Садди Искандарий", буюк бир осор,
Зулм йўлин тўсмиш, тиклаб сарбаланд девор!
Саҳифама-саҳифаю барин этмиш жам,
Анга "Ҳамса" деб қўймиш от, айлаб мукаррам!..

(халққа қараб)

Тиллар қосир назм васфида, ожиз каломлар,
Каломининг таърифиди синар қаламлар.
Гар Низомий назм аҳдининг устоди эрур,
"Ҳамса" дебон кетгон умри ўтгиз йил турур.
Мир Ҳусравким, "Ҳамса" битмиш, қудратда нақ фил,
Таснифига сарф айламиш олти-етти йил.
Алишернинг шиддатида бор буюк маъни:
Ўттиз ойда иншо этмиш улуғ "Ҳамса"ни!
Ё Аллоҳим, шундай қудрат берибсен, шукр,
Миллатга шаън-шавкат раво кўрибсен, шукр!

Саҳнанинг чап томонидан Иккинчи жарчи киради.

Иккинчи жарчи

Ҳидоят соҳиби, дину давлат арбобларининг сараси, хайру эҳсонлар пешвоси, салтанат устуни, подшоҳларнинг қўлидан етакловчи, хоқон давлатининг умиди, султон ҳазратларининг яқин дўсти, муқарраби султон, ҳақиқат ва дин низоми — Низомиддин Мир Алишер ҳазратлари ташриф буюради-л-а-а-ар!..

Ўзининг яқин дўстлари кузатувида Навоий кўринади. Ортга Ма ш ҳ а д и й, Б о б о а л и, Б а д а х ш и й, Б е ҳ з о д, Х о н - д а м и р л а р к е л и ш а д и.

Икки сирдош дўст,

Ш о и р ва Ш о ҳ бир-бирига пешвоз қадам ташлайдилар ва кучоқ очиб кўришадилар. Сурон кучаяди ва пасаяди.

Б о й қ а р о

Аҳсан-аҳсан... Сўз демакка ожизмен, ожиз,
Лолмен, худди лол қолгандек Қуръондан ҳофиз...
Парвардигор илҳомини тўкиб солибдур,
Жумла жаҳон ҳайрон, ёқа тутиб қолибдур.
Мақтов эмас шижоатни кўриб: "Оҳ!" дедим,
Қудрат шундоқ бўлурми деб, "Ё, Аллоҳ!" дедим.
Тўғри сўзни айтсанг, шунинг ўзи мақтовдир,
Билурсизким, улус иши алғов-далғовдир,
Улус тараддуди, вале эл можароси,
Хос инсонлар икромияю авом ғавғоси,
Золим зулми, тааддиси, мазлумнинг доди,
Раёнинг ғулусию, аскар барбоди —
Боғлаб ташлар киши қўлин... Фурсат топиб, сиз
Қандоқ қилиб шундоқ буюк "Хамса" битдингиз?

Н а в о и й

(қўлини кўксига қўйиб)

Рост, улуснинг ташвиши кўп: жанжаллар лофи,
Бор-йўқ, миш-миш, чину ёлғон сўз ихтилофи,
Рўзгорлари қаро, машғум, мотамсаролар,
Эл бошига ёпирилғон турфа балолар —
Бари қўлим тутар эрди... Этдирсам давом,
Хўп узайиб кетар сўзнинг риштаси тамом.
Кошки эди, Аллоҳимдан рағбатим бўлса,
Замон изн берса, кошки, толеим кулса,
Мен "Хамса"ни — беш дostonни битирсам, дердим,
Шундоқ улуғ ёруғ орзу дардида эрдим...

(Пауза. Қўлини кўксига қўйиб)

Шукрларким, шеър завқи тортди комиға,
Тасадуқлар тўлиб-тошғон Ҳақ илҳомиға!
Кун билан тун жой талашар, кутишар навбат,
Бир-бирига ён беришга қилишмас тоқат,
Дақиқалар қиммат эди, соатлар азиз,
Ижод дебон қалбдан чиққан тоатлар азиз...
Кўзларимга келар эди қисилиб уйқу,
Юммоқ истаб солар эди кўнгилга қутқу.
На емоққа, на ичмоққа, на мизғимоққа
Фурсатим йўқ, вақт мусоид этмас шу чоқда...
Саҳфа узра югурадир қаламим, ёҳу,
Сиёҳ эмас, тўкиладир доводдан инжу...

Бойқаро

Шундоқ китоб пайдо бўлмиш, "Хамса" унвонлиғ
Миллат учун шарафлиғу шоирга шонлиғ!
Таъзим сизга, таъзим бошим ерга теккунча,
Тин билмадим токи охир ўқиб чиққунча.
Тунлар уйқум қочмиш, ҳайрат чулғамиш тамом,
Бунчалар ҳам нағмапардоз бўлғайму илҳом!

Бадахшӣ

Подшоӣ олам! Устод Навоӣ ёшлик чоғларида Фирдавсий-
нинг "Си сол бурдам ба "Шоҳнома" ранж" – яъни "Шоҳнома"ни
ёзиш учун ўттиз йил меҳнат қилдим", деган сўзларини ўқиб, агар
Ҳақдан фурсатим ва рағбатим бўлса, "Битигаймен ўттиз йилин
ўттиз ой!" деб юборғон эканлар. Ҳаққаст рост! Низомиддин Мир
Алишер "Хамса"ни ўттиз ойда ёзиб битирдила-а-ар!

Қозикалон

Юксак мақтовларга сазовордурлар!

Музаффар Мирзо

(таъзим бажо келтириб)

Устозга офаринлар айтмоқ вазиғамиздур.

*Ҳамма сурон солиб Навоӣни қутлашга тушади. "Фақат аҳ-
сан аҳсан демак лозим!", "Офарин!", "Тасанно" деган муборақ
овозлар янғрайди.*

Бобоали

(Хондамирга)

Қандай бахтли инсонлармизки, икки улуғ шоир дийдорлашу-
вини кўриб турибдурбиз. Кошки эди, мушоира бошланса... Хон-
дамир, не дедингиз?

Хондамир

Мушоира бўлсун! Мушоира бўлсун! Шеър сеҳридан баҳра-
манд бўлайлик!

"Мушоира!", "Мушоира!" деган овозлар эшитилади.

Навоӣ

(Бойқарога қараб)

Подшоҳим, дил ҳам орзиқиб турадур... Шеър парвоз қилиб турғон ерда кўнгиларга ҳамиша фароғату маърифат нури ёғилур! Мушоира қилайлик, байтлар айтишайлик. Улус ҳам баҳра олсун.

Б о й қ а р о

Айни муддао! Соғиниб ҳам қолдик, ҳа... Энг яхши кўрғон машғулотларимдин бири – мушоира! Шеър ҳавоси гуркираб турибдур. Қани, ўзлари бошласунлар!

Султон ва шоир бир-бирларига қараб: "Сиз...", "Сиз!" дея мулозамат қиладилар. Мушоира бошланади. Саҳнага жимлик чўкади. Атрофдагилар байтлар орасига: "О! О..", "Тасанно!" "Қойил!", "Инжаликни кўрингиз!" каби ва ҳоказо таҳсин сўзларини айтиб турадилар.

Н а в о и й

(қўл кўкракда)

Ўзгалар ҳуснин тамошо айласам чиқсун кўзум,

Ўзга бир кўз ҳамки ҳуснунгни тамошо айласа!

Б о й қ а р о

Эй кўнгул, бўлсанг вафосиз дилраболардин халос,

Шукр қил, бўлғон киши янглиғ балолардин халос.

Н а в о и й

Эй сабо, ҳолим бориб сарви гуландомимга айт,

Йиғларимнинг шиддатин ул шўхи хандонимга айт...

Б о й қ а р о

Айлади лаъли табассум, ғунчаи хандон эмас,

Доғини кўнглим қонати, лолаи нўъмон эмас.

Н а в о и й

Қаро кўзум, кел энди мардумлуғ фан қилғил,

Кўзим қаросида мардум киби ватан қилғил...

Б о й қ а р о

Бир мусофир ой хаёли қилди кўнглимни хароб,

Қолмади жонимда онсиз, ваҳки не тоқат, не тоб...

Ҳамма ҳузур қилиб олқишлайдилар.

Б е ҳ з о д

(Навоий байтини такрорлаб)

Қаро кўзум, кел энди мардумлуғ фан қилғил,
Кўзим қаросида мардум киби ватан қилғил...

Х о н д а м и р

(Бойқаро байтини такрорлаб)

Эй кўнгул, бўлсанг вафосиз дилраболардин халос,
Шукр қил, бўлғон киши янглиғ балолардин халос.

Олқиш сўзлари эшитилади.

*Машшоқлар Навоий ғазали билан қўшиқ бошлаб юборадилар.
Борлиқни сеҳрли наво оҳанглари тутади. Ҳамма қўшиқни ми-
риқиб тинглайди.*

*Б о й қ а р о Н а в о и й билан тағин қучоқлашиб кўришадилар.
Улар давра кезиб юра бошлайдилар. Олқишлар янграйди.*

Б о й қ а р о

*(юзларида фавкулудга жигдийлик акс этиб, алақандай
таважжуҳда Навоийга)*

Мураккабдур фоний дунё ҳаёти, дўстим,
Махфий дақойиқин анинг англаб етгон ким?

Н а в о и й

Ҳа... Ҳа... Ҳеч ким англаб етмас илоҳий сирни,
Бандасига насиб этди ёлғиз тафсирни.
Филҳақ, умр фоний эрур, қай ерда нажот?
Абадийдур фақат ҳалол мардона ҳаёт!

Б о й қ а р о

(жигдий)

Рост дедингиз, Мир Алишер... Айтсам, ўзаро —
Ҳал бўлмасдан келар кўпдан битта муаммо...

Ҳамма ҳайрон, саросимада.

Н а в о и й

(таажжубини яшириб)

Тортинмасдан айтсунлар ...

Б о й қ а р о

Хўш... айтсам, Алишер,

Қўрқаменким, уни билгач, эл-улус не дер?..

Атрофдаги аъёнлар саросимага тушиб бир-бирларига қарайдилар.

Н а в о и й

(ҳайрон)

Субҳонолло! Не деюрлар, наҳот бу гап рост?

Бундоғ нохуш сўздан ўзинг айлагил халос!

Болаликдан бирга дўстмиз, қадрдон, расман,

Бирон кор-ҳол бўлгонини эслай олмасман.

Наҳотки, мен ноқис банда, ожиз ва ҳақир,

Сиздай зотни ранжитишга ботинсам? Ахир,

Бир умрлик дўстим дея билурмен сизни,

Гар гумроҳлик қилгон эрсак, кечиринг бизни...

Б о й қ а р о

(ҳамон жигдий)

Мир Алишер... ўртамизда бир можаро бор,

Рухим қийнар, кечалари айлайди бедор.

Н а в о и й

(кўл қовуштириб)

Очиқ денгиз, ҳукмингизга интиқмен, шоҳим,

Жазога ҳам тайёрдурмен, бўлса гуноҳим,

Бююрингиз...

Б о й қ а р о

Бошимизда бир мушкул иш бор,

Ўша қийнар, кўнглимни ҳам этар беқарор...

(овозини кўтариб, халққа қараб)

Низомиддин Мир Алишер – низоми диндур,

У ўз халқин виждонидур, бу – ҳақдир, чиндур!

П о д ш о сўзларидан барча ҳаяжонда, сурон кўтарилиб, пасаяди. Навоий эса хижолатда.

(давом этиб)

Мен – Хуросон шаҳаншоҳи, темурийзода,

Қўл кўксимда, кўнглимдагин айлай ифода:
Кўпдан орзум: ўзларини пир деб атасам,
Муридингиз бўлайин, деб айласам қасам...
Адо этсам инсонийлик бурчим ихлос-ла,
Бу қувончни айтиб бўлмас ҳеч бир қиёс-ла!
На в о и й

(сал қизишгандай, қўлини кўксига қўйиб, у ёқдан-бу ёққа юрар экан)

Субҳонолло!.. Бу қандоқ сўз? Худо асрасун,
Бундоқ хунук ният йўқдур, гапнинг сираси!
Бундай сўзни айта кўрманг, гуноҳ бўладур,
Инс-жинс кўриб чапак чалур, душман куладур.
Тўғри йўлдан адашмангиз! Айтсам, сиримиз:
Аслида биз муридларбиз, сиз-чи — пиримиз!

Б о й қ а р о
(бош чайқаб)

Пир муридни пирим деса... Алишер, йўқ, йўқ!
Бундоғ сўзни демакка ҳеч берилмас ҳуқуқ!
Хў-ўш, пир ким-у, мурид кимдир?

На в о и й
Осмон билан Ер,
Пир тилагин мурид бешак ўз тилагим, дер.

Б о й қ а р о
(мийғида кулиб)
Пир тилаги, демак, мурид тилаги эрур...

На в о и й
Шундоғ, шоҳим.

Б о й қ а р о
(ўйланиб)
Пир тилаги муридинг турур...
Пир не деса, мурид учун вожиб бегумон...

(мулозимлардан бирига буюриб)
Зудлик бирлан оқ отимни келтиринг буён!

Гижинглаган, кишнаган олтин юганли, кумуш узангили оқ отни келтирадиглар. Ҳамма ҳайратда, ҳаяжонда.

Парвардигор ўз бандасин қўймас ноумид:
Агарчи мен пирингизмен, сиз эса мурид...
Йўқ, мен сизни пир атармен — Ҳақдан ирода!
“Ҳамса” учун ош тортилура Жаҳонорода.
Шоҳи Ғозий келиб турура шундай қарорга:
Бас, минсунлар, гижинглаган оқ ёл тулпорга!

Сиз пирумсииз, назму калом бўстони аро,
Шеърятнинг қуёшисиз, биз-чи — фуқаро.
Тилимизни дунёларга этдингиз кўз-кўз,
Оламларни қамраб олди улуғ туркий Сўз!
Минг йилда бир келажакдир сиздай улуғ зот,
Шукр, Аллоҳ, чексиз бизга қилдинг илтифот!

Навоий

(қўлини кўксига қўйиб)

Бу сўзларни кўтармакка менда қувват йўқ...
Шукрилиллаҳ, мен халқимга қилурмен қуллуқ!
(атрофга назар ташлаб)
Хижолатмен, чорасизмен... Эй, Ҳақ таоло,
Иноятинг учун минг-минг сенга тасанно!
Ўзинг шафқат нурун ёғдир, ўзинг кечиргил!
Пир олдида шувут бўлди юзим, кечиргил!..

Навоий ноилож отга минади. Бойқаро ҳайқириқлар остида аста Навоий минган отнинг олтин юганидан тутиб, етакаб саҳнадан чиқа бошлайди.

Рўбарўдан шошилганча вазири аъзам Низомулмулк кириб келади. У ҳаяжонда.

Низомулмулк

(ҳаллослаб)

Бир қошиқ қонимдан кечадурлар... Бир қошиқ қонимдан кечадурлар...

Бойқаро

(хушламай)

Не ҳол юз берди?

Низомулмулк

Султон Бадиуззамон Мирзо яна бостириб келмакда эканлар...
Б о й қ а р о
Нима-а?.. Нима дединг?..

Огамлар ичига ғала-ғовур кўтарилади.

Н и з о м у л м у л к
Ёмон бўлмиш: Балх тарафдан етди шум хабар,
Хабарларнинг мазмунидан қон бўлур жигар:
Исфизорни қамал қилар экан, ногаҳон,
Ҳирот сари қўшин тортмиш Бадиуззамон!
Навкарлари ёвқур эмиш қўрқмас, жангари,
Ўрмонларда ўкраб юрган шерлар сингари!

Подшозода ҳозир Майманада эмишлар... Бўлди, сабрим ту-
гади, ортиқ чидолмаймен, бу сафар албатта отамни Ҳиротдан
қувиб чиқарамен, пойтахтни олиб, тахтга минамен, деганмиш-
лар... *(таъзим қилганча ортга тисарилади).*

Б о й қ а р о
(кайфияти бузилиб)

Астафурулло!.. Саркаш шаҳзода бизга яна панд бермакда
Ҳаддидан ошмакда! Мени Ҳиротдан қувиб чиқарар эмиш!.. Доим
шундай дағдаға қилади... Ҳа-ҳа!.. Қўйинини пуч ёнғоққа тўлдириб
юрғонини кўрингиз! Айтгонини қилиб бердик. Йўқ, кўнмайдур!
(у ёқ-бу ёққа юради). Оҳ, болалар, болалар! Лаҳза ором йўғ-а!
(кўкка илтижо қилиб)

Эй ажал, осуда қил ҳижрон балосидин мени,
Бир йўли қутқар улуснинг можаросидин мени!

"Ҳай-ҳай"ларга қарамай, Н а в о и й оҳиста отдан туша бош-
лайди. Б е ҳ з о д ва Х о н д а м и р унга кўмаклашадилар.

Н а в о и й
(Бойқарога яқин келиб)

Ундоғ демасунлар! Зинҳор ундоғ демасунлар! Шайтонга ҳай
берсунлар, подшоҳим!

Б о й қ а р о

Оҳ! Соҳибқирон Амир Темур Кўрагон ҳақ эканлар. Ҳали бу
фарзандларни дунёга келтирғонинг учун жавоб ҳам берасен, де-
ган эканлар!

Жимлик чўкаги.

Н и з о м у л м у л к
(*тинчликни бузиб*)
Каминада бир таклиф бор...

Б о й қ а р о
Қандай таклиф?

Н и з о м у л м у л к
(*қитмирлик билан*)
Балки... Навоий ҳазратлари отланиб, Бадиуззамон Мирзо-ни адолату инсофга чақирарлар?.. Ахир отага қўл кўтармак гуноҳ-ку! Отага-я? (*Қўшимча қилиб*) Ҳамма гап инжиқ набирангиз Мўмин Мирзода эмиш, подшоҳим. У тархашлик қилиб, отасининг олдига ортиқча талаблар қўяр экан...

Н а в о и й
(*Низомулмулка*)
Йўқ, покиза хилқат, бегуноҳу масъум шаҳзода ҳақида ундоқ сўзлар демақдан тиллар тийилсун! Зинҳор хушхабар билан келмадингиз! Қадамингиз ҳамиша бирон хатар билан боғлиқ бўлур, во дарифо! Қачон бу одатингиз қоладур?

Н и з о м у л м у л к
(*не дейишини билмай, қўл қовуштириб*)
Оллоҳнинг буюрғони...

Б о й қ а р о
(*Низомулмулка*) Бас! (*Навоийга илтижо билан қараб*)
Не чора қилғайбиз, Алишер?..

Н а в о и й
Кўнглингизни чўқтирмангиз, подшоҳим! Бу гапларнинг нечоғлик рост-ёлфонлигини тезда билурбиз. Ёлфон бўлса жазосини олғувчилар олур! Менга оқ йўл тилангиз, иншооллоҳ. Эшитибоқ, ўзим ҳам дарҳол отланмакни кўнгилга туғиб қўйғондим...

Б о й қ а р о
Яхшиямки, сиз борсиз, дўстим Алишер! Лекин... Бу... қандоқ бўлди?.. Ахир Жаҳонорода...

Навоий
(қатъий оҳангга)

Ҳозироқ йўлга чиқишим даркор, подшоҳим! Вазият чирсиллаб турибдур. Вақт кетмасун. Юртнинг тинчлиги ҳар нарсадан кўра ҳам муҳимроқдур. Билайлик-чи, не ваҳдин Бадиуззамон Мирзода бундоқ ўзгаришлар содир бўлди экан?.. Сўнгра кеча Оби сафед дарёсига қурилаётган Жузжон кўпригини сўрадилар, қайтишда, иншооллоҳ, қурилишдан ҳам хабар олурмен, подшоҳим!

Бойқаро
(кўнгли бир хил бўлиб)
Ўзларини эҳтиёт этсунлар, дўстим!

Навоий Машҳадий, Бобоали ва бошқалар кузатувида шигдат билан чап томонга чиқиб кетади.

Биринчи жарчи овози
(ўнг томондан, ташқаридан)
Боғи Жаҳонорода ош тортилуру!

Иккинчи жарчи овози
(чап томондан ташқаридан)
Ҳамма Боғи Жаҳонорога-а-а-а!

П а р д а

Иккинчи кўриниш

Маймана яқинидаги чўл. Бадиуззамон Мирзо ўрдаси. Йироқларда у ёқдан-бу ёққа от чоптириб юрган аскарлар, лашкарлар кўзга ташланади. Саҳна бўш. Дубулға кийган, совутларга чулғанган ота-бола Бадиуззамон Мирзо ва Мўмин Мирзолар кирадилар.

Бадиуззамон
Ҳиротда тўй бўлмоқда денг? Тўй бу — шаън-шукуҳ,
Беҳабармиз, бизни биров айтғони ҳам йўқ.

Ипак тўшақлар, парқув болишлар солинган каттагина сўрига ўтирадилар.

Мўмин Мирзо

Уйланмоқда Музаффарбек Ҳусайн Мирзо...
Жаҳонорода зийнатли дастурхонлар жо.
Карнай-сурнай садолари борлиқни тутмиш,
Эл-халқ жанжал-суронларни бир дам унутмиш.
Пули Молон мавзеидан то Жаҳоноро —
Ойнаванд йўл, бозорларга бердилар оро.
Жаҳоноро ҳовузига юз ботмон шакар —
Ташладилар, шарбат бўлди болдан-да беҳтар,
Қирқ қулоқли қозонлардан ошлар тортилмиш,
Машшоқ-мутриб кўнгилларни сарафроз қилмиш...
Кўпкарида соврун учун кетмиш мингга қўй,
Эл-халқ демиш: "Мана бунӣ бўлар, деса тўй!"

Бадиуззамон

Шунақа денг?.. Тўй бошида ул маҳди улё,
Маҳди улё эмас, бошга битғон ҳўл бало!
Аёл киши, яхши бўлса, унга баҳо йўқ,
Аёл киши ёмон бўлса, унга даво йўқ...
Чет-чеккада беъътибор қолдирар бизни,
Ярим қилиб келар доим насибамизни.
Отамизни душман қилмиш, етти ёт айлаб,
Юрагига кин-адоват уруғин жойлаб...

(қаттиқ афсусга)

Онам Бека Султонбегим ҳақда гап чақиб,
Ҳар бир босғон қадамини айламиш таъқиб,
Ўтирғонда ўпоқ демиш, турғонда сўпоқ,
Онам — ёмон, ул Хадичабегимлар — оппоқ...
Онам шўрлик шафқат тилаб шоҳга ёлворди,
Бироқ подшо ғазабини қўзғаб юборди...
Шунда хоқон не деганин билолмай қолмиш:
"Талоқ" деган ёмон сўзни оғизга олмиш!..
Ва саройдан қувилмишлар бечора онам,
Валиаҳднинг онаси бу, демадилар ҳам...
Онам — Султон Санжар Мозий авлоди ахир,
Ҳазил эмас, салжуқийлар зурёди ахир!
Барчасининг сабабкори Хадичабегим,
Фитначию нобакори Хадичабегим...

Мўмин Мирзо
Нима керак экан ўзи хонимойимга?..

Бадиуззамон
Бош малика бўлиш ахир ёқмайди кимга?
Онам ўрнида бош бўлиб сурмакчи даврон,
Бунга чидар, деб ўйлайди, Бадиуззамон!

(туриб у ёқдан-бу ёққа юриб)
Бизга қарши ғам – ўрнида, ситам – ўрнида...
Бизни ҳануз кўрмайдилар одам ўрнида...
Дерлар: "Барин жавоби бор, дунёга бир боқ;
Ким не экса шуни олар, таомил шундоқ!"

(жилмайиб, меҳр билан)
Ўғлим... сизнинг тўйингизни қилурмиз ҳали,
Тўй эмас у, бўлар балки тўйлар сайқали!
Топажакмиз бахти бекам гўзал келинни,
Айтажакмиз Хуросону Турон элини!

Мўмин Мирзо
(изо тортиб, чалғитиш учун)
Бузрукворим... билурмен, сиз туғилган айём
Катта зафар қучмиш Султон Ҳусайн бобом.
Лекин ўзга тафсилотин билмаймен ҳануз,
Мақбул эди ўшал ҳақда юритсалар сўз...

Бадиуззамон
(кўнгли ийиб)
Рост, қўчқорим, билмагингиз жуда ҳам зарур...
Йигирмада экан шунда хоқони мансур,
Тахтни қўлга киритмоқнинг ҳур ниятида,
Саваш қурмиш қадим Журжон вилоятида.
Ғанимларнинг барчасини мағлуб этмиш у,
Астробод шаҳрин дилга марғуб этмиш у:
Ўз давлатин пойтахти деб жар ҳам солдирмиш,
Ҳирот, Балҳа ғанимларни ҳайрон қолдирмиш.
Ўша-ўша Астробод ардоқли шаҳар,
Астробод – музаффарий байроқли шаҳар.
Астробод дорулфатҳи – ғалаба шаҳри,
Астробод Соҳибқирон султоннинг фаҳри!

(Пауза)

Ўша йили туғилибмен Астрободда,
Гўзал маскан, шаҳри кўркам, шаҳри ободда.
Мазкур шаҳар подшоҳ учун азиз, мукаррам:
Шунда илк бор тож-тахт сари қўйдилар қадам!
Ҳа, ўзим ҳам илк бор ҳоким бўлгон маскан — ул,
Орзуларим япроқ ёзгон обод чаман — ул...
Шунда ҳоким бўлиб тургон пийр Навоий ҳам,
Юрагимга меҳрин қаттиқ жойламиш Эгам,
Шу важ, сизга илинамен Астрободни,
Шунинг бирлан тўла-тўкис кўргум ҳаётни!..
Сиз ҳам ҳоким бўлажаксиз қутлуғ шаҳарда,
Йўқса, даъво қилиб чиқгум ҳатто маҳшарда!

Мўмин Мирзо

(сўзни бўлишга журъат этиб)

Бир ҳодиса хусусида сўраймен, узр,
Билгим келар, билим магар дилимга ҳузур.
Ҳазрат пийрдан сўз очдингиз, ул зотнинг умри
Мисли офтоб, ўшандандир кўнглимнинг нури.
Олти ёшлик чоғларида юз бермиш бир ҳол,
Пиримга дуч келгон экан соҳиби камол —
Шарафиддин Али Яздий, машҳур муаррих...

Бадиуззамон

(сўз кўшиб)

Муаррихмас, йўқ, йўқ, ул зот нақ тирик тарих!

Мўмин Мирзо

Устозлардан баҳс айлашни истаркан одам,
Умрлари бизга ибрат...

Бадиуззамон

(бир оз ўйланиб, жилмайиб)

Маъқул, шаҳзодам.

Мамлакатда бесаранжом ҳаржу марж¹ онлар
Алишерлар оиласи бўлиб сарсонлар
Ироқ томон борар экан, тўхтайти Тафтда...
Болакайлар боғда ўйнаб юрган бир пайтда,

¹ *Ҳаржу марж* — тўполон, анархия маъносида.

Хонақоҳнинг эшигида сурғонча хаёл
Жим ўлтирғон оқ соқоли валийсифат чол
Алишерга назар солар, ёнига чорлар,
Боқса, — бола жуда шахдам, кўзлари порлар!
“Ёшинг неча?”
“Олтидамен”.
“Мақтабми бординг?”
“Бордим, устод!”
“Қай ергача, айт, ўқий олдинг?”
“Ўқиб етдим то “Таборақ” сурасигача...
То йигирма тўққизинчи порасигача...”
“Аҳсан! — деди устод. — Бунда жобажо бўлдинг,
Ҳиммат ила келдинг, бизга ошино бўлдинг”.

Сўнг қўлларин фотиҳага очдилар устод,
Бир-бир ўтғон улуғларни айладилар ёд,
Тиладилар: “Алишернинг бергил камолин,
Номин улуғ айла, баланд қилгил иқболин!”

(ўйга чўмиб)

...Уч ёшида, дерлар, чандон ўқурди шеърни,
Сухбатларда: “Ўн минг байтни ёд олдим”, дерди...
Олти ёшда олтмиш етти сурани уқмак,
Мағзин чақмак, ўткир ақл машғалин ёқмак,
Дунё кўрғон устодни ҳам қолдирмак қойил,
Буюкларга насиб этар қисматдир бу, бил!

Мўмин Мирзо тасдиқ қилгандай бош тебратади.

Ташқаридан отларнинг дупур-дупури, хурсандчилик овозлари эшитилади. “Хуш келибсиз!”, “Келсунлар!” қабилуда сўзлар қулоққа чалинади.

Мулозим киради.

Мулозим

Доруссалтана Ҳиротдан муқарраби султон Низомиддин Мир Алишер ҳазратлари ташриф буюрадилар! “Қайда, ўғлим Бадиуззамон?” деб сўрайдулар!

Бадиуззамон, Мўмин Мирзолар ҳаяжонда гарҳол ўринларидан турадилар. Жигарранг тўн кийган Навоий, изма-из совутга чулғанган амир Бобоали кирадилар. Бир-бирлари билан қучоқ очиб кўришадилар, саломлашадилар.

Навоий

Сизлар билан дийдорлашмак қандоқ саодат!
Сизлар билан гуфторлашмак нечоғ фароғат!
Сиз фарзандим қаторисиз, балки, аълосиз,
Жон-жонимда, дил-дилимнинг тўрида жосиз!

Бадиуззамон

Бошимиз нақ осмонда, эй мўътабар устоз!
Сизга қанча шукр десак, шунча бўлур оз!
Улуғ "Хамса" итмомиға етибдур, шукр,
Улуғликнинг, комилликнинг чўққиси шулдир.
Қутлуғ бўлсин, тасаннолар ҳимматингизга,
Шараф нури ёғилибдур миллатимизга!..
Соғиниб ҳам қолғон эдик, қандай саз бўлди...

Мўмин Мирзо

(кўл қовуштириб)

Хуш дийдордан бу кўнгиллар айнаи ёз бўлди.

Навоий

(Мўмин Мирзо бошини силаб)

Катталардай сўзлайдурсиз, қўрқадур киши,
Балли, бўтам, биз не қилсак, Аллоҳ хоҳиши..
Юсуфойин Мўмин Мирзо, хушбичим йигит,
Умидим шул, омон бўлу умидингға ет!

(ёш шаҳзода қўлидан тутиб юраркан, мақтаб қўяди)

Гарчи ўсмир, турар худди валламати эран,
Боболарнинг ақли унда, фикри кўп теран.
Ҳазаллар ҳам иншо этар, идроки тиниқ,
Ўзин тоғдай мағрур тутар, кўнгли-чи синиқ.
Темурубекнинг закосини кўрурмен унда,
Улуғбекнинг зиёсини кўрурмен унда,
Темурийлар салтанати у-ла бардавом,
Бахти бекам шаҳзодадур, хулласи калом!

Умидларим улуғ; умид — умиддан дерлар,
Шундай ўсгай, камол топгай чин асил эрлар!
Дуога қўл кўтарайлик: асрасун Худо,
Мўмин Мирзо хоқон бўлсин, подшо, илоҳо!
Бизлар унинг дуосида мағрур юрайлик...

Бадиуззамон
(қўли кўксига)
Насиб этсун, у кунларни бирга кўрайлик!

Бобоали
(қўшилиб)
Ўша кунлар биз ҳам қуллуқ этиб турайлик!
Қуллуқ этиб турайлик-да, даврон сурайлик!

Ҳамма фотиҳага қўл кўтаради. Навоий Мўмин Мирзо-ни бағрига олади, қучоқлаб манглайдиган ўпади. Мақтовлардан хижолат Мўмин Мирзо ўзини қаерга қўйишни билмай, таъзим қилганча ташқарига юради, Бобоали уни кузатиб чиқади. Мўмин Мирзо чодирдан узоқлашмайди, қизиқиб гапларга қулоқ солади.

Бадиуззамон
(ўғлини кузатаркан, кўзлари ёшланиб)
Ўғли, жигаргўшасидан ота не кутар?
Ўғлим ўссин, унсин дея куяр, қон ютар...
Оҳ, ўғлимнинг бахтин кўрсам, эрдим бахтиёр,
Қилмасин-да дўстларга — зор, душманларга — хор!

Навоий
Ҳа-ҳа, ўғил — ота сири, деган ҳадис бор,
Мундоқ ҳадис туғилмамиш бекордан-бекор.

Навоий яқин келиб бир муддат Бадиуззамон қулоғига нималарнидир шивирлайди.

Бадиуззамон хотиржам эшитади. Навоий узоқлашади.

Навоий
(жигдий)
Бу сўзларни унутингиз.

Бадиуззамон

(ўзини ҳеч нарса юз бермагандай тутиб, хотиржам)
...Қайси сўзларни?..

Навоий ялт этиб Бадиуззамонга қарайди! Мирзонинг фаҳму фаросати ўткирлиги, ўзининг мирзога ишончсизлик билдиргандай савол сўрашидан хижолат бўлади.

Навоий
(ўнғайсизланиб)
Биздан хато... Тутсунлар-да маъзур бизларни...

Бадиуззамон
(самимий)
Маъзур дея, қилмасунлар бизни гуноҳкор...
Худо ҳақи, дилимизга етгуси озор...

Навоий
(у ёқдан-бу ёққа юради, ўзича)
Ҳусни сураг, ҳусни сийрат ила ораста,
Жамолию камоли бир-бирга вобаста,
Агар шоҳлик бир кўз бўлса, ул кўзнинг нури
Бадиуззамондур, ёрқин идрок, шуури.
(Бадиуззамонга)
Аҳди илму ҳунарманду шоирлар мамнун,
Иродату ихлосингиз айлагай мафтун,
Табъи назм кўргузурсиз.
Қуриб бинолар,
Эшитғойсиз авом элдан мадҳу санолар.
Инжил наҳри ёқасида бир ҳашматмаоб
Мадрасани бунёд этиб, топдингиз савоб...
"Биносин кўр, меъморин сўр!" деган нақл бор,
Қурмиш уни элда машҳур Ал-Мирак меъмор!

Бадиуззамон
(таъзим бажо айлаб)
Кўнгилларидан нур тушди бизнинг кўнгилга...

Навоий
Рост, мадраса безак бўлди наҳри Инжилга...
Балли! Ҳар кас ололсин, — бу дил муддаоси —
Авом элнинг дуосину холиқ ризосин.

Аён, шоҳлик низомида душворлик бисёр,
Темурхоннинг атворида ажиб ҳикмат бор,
Ул зот дерлар: юрт бошқарсанг тутғил шундай йўл,
Буни даврон султонлари кўрғонлар мақбул.
Кўргил — ўзни кўрмағонга олғил, рост бўлул,
Билғил — ўзни билмағонга солғил, соз бўлул.
Назарингни солма кўрмас нарсага, асло!
Кўзни наргис янглиғ юмғил, қилғил нобино.
Эшитгину, эшитмағон каби тут қоим,
Бинафшанинг қулоғидек қар бўлғил доим.
Худди чинор новдасидек қўлингни шол эт,
Сарв каби оёгингни эгримисол эт.
Тилингни ҳам гунг айлағил савсанга қиёс!
Булар бари давлат сири, шартлари, холос...

(хаёл суриб, у ёқдан-бу ёққа юраркан)
Дунё ишқи бир оловдир, олов беомон,
Гирдобига тортиб кетар, қутулмак гумон...
Олов, дерлар, ҳаётбахшдир, вале ҳикмат бор:
Ундан фақат йироқ туриб нафланмак даркор!
Яқинлашса кул қиладур ҳар нодон касни,
Кул қиладур орзу, ният, бори ҳавасни...
Балиқни деб қармоқ ташлар овчи, ҳа, бу — нафс,
Балиқ қармоққа илинар нафс деб шу нафас...
Қачонки нафс ўз комига бергай кўп ҳаво,
Ўз соҳибин, ўз элини айлар бенаво...

Бадиуззамон

(таъзим қилиб)

Бундай доно панд-ўғитлар бизга келар қўл,
Кўзимизни очар, пирим, ҳам кўргизар йўл.
Миннатдорбиз, бизни доим этсунлар дуо...

Навоий

Асли сўздин мурод ҳам шул, дуо — муддао...

(давом этиб)

Одамни хор айлар, дерлар, насаб пастлиги,
Кўнгилини тоғ айлар аммо мансаб мастлиги.
Ёмонлиғин кўриб — душман юзида ханда,
Расволиғин билиб, бўлар дўстлар шарманда...
Бас, ким бўлса ночор, ғамгин, дили ярали,

Малҳам сўзлар топиб айтсун унга жўяли.
Касб айласун ҳар бир ишда ростлик, ихлосни,
Фарқ айласун доим ипак ила палосни.
Маст этмасун ғурур майи, ундан қочсун бот,
Ғурур майи сароб, барин айлагай барбод!..

Жимлик чўкади.

Рост дедингиз: ўғлини деб ота қон ютар...
Оқил фарзанд отасини сарафроз этар...

(разм соларкан)

Хў-ўш... Ҳиротдан келмақдамен, мен бадъаз калом,
Олиб келдим отангиздан дуои салом...

Б а д и у з з а м о н

(хушламай)

Қуллуқ...

Н а в о и й

(қатъий)

Султон дўстим эрур, сизнинг отангиз.
Ота билан саваш қурмак эрур хатонгиз!
Тобакай мен жоним ҳалак ўртада, бу не ҳол,
Қатнайду рмен нақ бўзчининг мокси мисол?..

Б а д и у з з а м о н

(ўксингандай)

Қуллуқ, пирим. Бошда тутгум сўзингиз ҳар дам,
Бироқ ўғил, катта ўғил, фарзанд ҳам — одам...
Ўғлим, ўғлим, дейдилар-ку ва лекин султон
Фарзанд эмас, кўрар бизни ёвдан ҳам ёмон!
Валиаҳдмен, аммо зарра эътиборим йўқ,
Гарчи отам Шоҳ Фозийдур, мададкорим йўқ,
Онамизга уч талоқ, деб бердилар жавоб,
Демак, билинг — ўғилга ҳам иззат йўқ ҳисоб.
Ҳамма ҳурмат ҳов Музаффар Хусайн ёқда,
У азиздур, бизлар эса ўгай, четроқда...

(ўйланиб, у ёқдан-бу ёққа юраркан)

Беш ёшдайдим, отам мени эркалатарди,
Гоҳ кўтариб, гоҳи ерга юмалатарди.
Гоҳ қочарди, мен-чи қувиб олардим етиб,

Баъзан эса қувиб етиб, кетардим “ўтиб”!
“Зўр экансиз! — дерди отам кулганча хандон, —
Бадиуззамон-да ўғлим, Бадиуззамон!
Билсунларким, салтанатим валиаҳди ул,
Салтанатим пойдевори, тожи тахти ул!..”

(хаёл суриб)

Ўн бешдайдим, бир кун овга чиқдилар отам,
Зўр мерганлар, урар ҳатто учар қушни ҳам.
Астробод шимолида овбоп жой эди,
Қуш-парранда, илвасинга жуда бой эди.
Қулоғини қашир эди кийик узоқда,
Отам камон ростлаб мўлжал олди шу чоғда...
Ўқ шувиллаб эсга солди илон сиёқни:
Бир ўқ билан тикиб қўйди қулоқ-туёқни!
“Отам зўр!” деб кўкрак кердим, йўқотиб ҳуш ман...
Лекин ўша отам энди ўғлига душман!

На в о и й

Гар онангиз талоқ бўлса, бу иш не боис —
Юз берғонин онадан ҳам изламак жоиз...
Сиз билмайсиз, жасоратда Рустамойинсиз,
Сиз билмайсиз, Хоқон учун қурратул-айнсиз!
Хўш, отага нечун, ола қарамоқ нечун,
Шу маъқулму муносибму, хушму сиз учун?
Шундай тутум ўрнашурму кўнгил қатига,
Мосму дунё, охиратнинг маслаҳатига?
Расулуллоҳ дебтурларки, Тангри таоло —
Ризо бўлур магар — ота қачонки ризо.
Ҳайҳот, ота ғазабига учрағон ўғлон,
Худонинг ҳам ғазабига қолғай бегумон!
Бу не ҳолки, куйғонида отанинг жони,
Этаги ҳам куймас ҳатто беғам ўғлоннинг?
Тангри сизни йўқдан бино этди, билсунлар,
Воситачи отангиздур, шукр қилсунлар.
Ота улуғ зот, дейдилар Ҳаким Сулаймон,
Ул қодир қайюм, қодир, мўътабар инсон.
Адиб Аҳмад дейди: бўлсун фарзандлар ҳушёр:
Ота хато қилса, хато саналмас зинҳор!
Савоб дея қабул қилғил ота хатосин,
Даф этгай сўнг Тангри, чархнинг минг бир балосин!

Бадиуззамон

Ҳеч отамга ола қараб юрмадим, пирим,
Бад хаёлга сира изн бермадим, пирим...

Навоий

Балли! Сўйлай берсам шарҳи ҳолатим агар...
Беижозат Шоҳ Фозийдан, эркин ва қайсар -
Вилоятнинг мол-мулкига чиқибсиз эга,
Подшоҳ отангиздан кенгаш олмайсиз... Нега?
Гар отадан сўз сўралса, ҳа, Худо шоҳид,
Йўқ дейилмас эди мутлақ, раъингизга зид.

Нишонингиз туғросида йўқ Хоқон исми...
Ота номин ёдлаш лозим, шартдур, дурустми?
Сизга аён, Шоҳ Бойқаро, ул муборак зот,
Олампаноҳ Темурхонга тўртлончи авлод.
Шоҳ Фозийнинг тутумига беринг эътибор:
Ҳар хутбада, ҳар муборак маърака-ки бор
Ҳурмат билан эсланадур Темурбек номи,
Шариф руҳларига қилиб дуо тамоми!
Сизда ҳатто ота исми туғрода ҳам йўқ,
Сиз-чи, доим қидиргайсиз отмакка бир ўқ.
Отага тик қараб бўлмас, дейди донолар,
Ота учун айтинг фақат ҳамду санолар!

Жимлик чўқади. Бадиуззамон индамай тинглайди.

Навоий у ёқдан-бу ёққа юради.

(сал қизишиб)

Ё... хаёлга келдим-ки, султон кўп заиф,
Яъни, ота кучдан қолғон, мункиб, қартайиб,
Кўп дардларга чалинғондир, зўрға юрадур,
Кўмаксиз на ўлтирадур, на-да турадур...
Ҳай-ҳай! Ундоқ хаёлларга эрк бера кўрманг,
Бу дунёга у дунёни қўшиб совурманг!
Асил фарзанд айна ота заифлигида —
Эъзоз айлаб, савобларга қолади жуда!..
Ҳушёр бўлинг: ота кучи ҳар ишидадур,
Ота кучи — дуосию қарғишидадур!

Бадиуззамон

(сергак тортиб)

Зинҳор отам заиф дебон ўйлағоним йўқ,

Отам босгон изга доим қилурмен қуллуқ!
Отам ҳақда ёмон ўйдан Худо сақласун...

Орага жимлик чўкаги.

Навоий

(жигдий тикилиб)

Ўғил шундоқ ўз фарзандлик бурчин оқласун!
(босиқ)

Закийлар дер: бойлигингдир отанг, ёлғизинг,
Отангга не қилсанг — қилғай ўғлинг ҳам қизинг...
Рост айтдингиз, ўғлини деб ота қон ютар...
Оқил фарзанд отасини сарафроз этар...
Кўп ташвишлар чекмақдасиз ўйлаб дунёни,
Қандай кечар тақдири деб, Мўмин Мирзонинг.
Отангиз-чи, сизга тилар фақат омонлик,
Дейдир, ўғлим ҳеч кўрмасин зарра ёмонлик!
Қай ота ўз фарзандига ёмонлик тилар?
Қай ота ўз жигар-бағрин душман деб билар?..
"Сен-мен"ларга барҳам бермак лозим, мен рози,
Эл-улусдан ор қиламен, дейдир Шоҳ Фозий!

Хў-ўш, Ҳиротга йўл тутибсиз... Энди не дейин?
Қандай баҳо қўяра бунга авлодлар кейин?
Бутун умрин ягона юрт тузмакка бергон,
Роҳат нима билмай ўтғон, ўт-сувга кирғон
Темурхоннинг руҳи зор-зор чирқирамасму?
Салтанатнинг устунлари зирқирамасму?..

Бадиуззамон

(қўли кўксига)

Пирим, тутманг бад ниятлар этагин зинҳор,
Отамизни ранжитмасмен, менда ҳам бор ор...
Лашкар ортга қайтарилур!

Навоий

(мамнун)

Тасанно, ўғлим!
Ота ўғлин тутумидан чоғ бўлди кўнглим!

*Навоий ва Бадиуззамон қучоқлашиб, бир-бирини мубо-
рақбод этадилар.*

Мўмин Мирзо билан Бобоали кирадилар. Ҳамма хурсанг.

Ташқаридан отнинг қаттиқ кишнагани эшитилади.

Ҳировул сардори киради.

Ҳировул сардори

Шаҳаншоҳ Абулғози Баҳодирхон Султон Ҳусайн Бойқаро жаноби олийлари фармони олий жўнатибдурлар! Чопарни дарҳол ҳибсга олдирдим! Фармон билан хузурингизга етиб келдим, султоним! *(юкуниб фармонни узатади).*

Бадиуззамон

(фармонни олиб, ўрнидан туриб кетади) Фармон? Қандай фармон?

(Ҳировул сардори га ғазаб қилиб) Нега чопарни тутқунликка солдинг? Подшоҳ чопарини тутқунликка солишга қандай ҳақдинг сиғди, малъун?..

Навоий

(бир оз тараддугга)

Нечук фармон экан?

Ҳировул сардори

(тиз чўкиб)

Ҳукмдорим! Нохушлиги билиниб турибди. Фармонни сизга эмас, пинҳон Балх доруғаси номига юбормишлар... Доруғани шунга муносиб топибдурлар. Кўрдим чопар кўзи филдирайди, олма теради, ёмонлигини турқи шундай айтиб турибди. Шартта тутдим...

Бадиуззамон

Ҳа-а-а... ундо-оғ дегин?.. Ҳали шунақаму?.. Ҳ-мм... Сезгирлигинга офарин, баҳодир, ақду идрокинга тасанно! *(мулозимни чақириб)* Елкасига тўн ёпилсин!

Мулозим

Бош устига!

Ҳировул сардори ва мулозим чиқадилар. Жимлик чўқади.

Навоий *(сабри чигамай, Бадиуззамонга)*

Ажабо... Мирзом, фармонга бир кўз ташласинлар-чи... Нечук фармон экан? Вожаб! Нечук доруғага юборибдурлар эркан? Мен келиб турғон бўлсам... Бу ерда сиз бўсангиз...

Бадиуззамон фармонни очади ва ўқий бошлайди.
Мирзонинг авзойи ўзгаради.

Бадиуззамон
(овоз чиқариб ўқийди)

"...Ҳушёр турилсун. Ўғлим Бадиуззамон Мирзо... Балхдан овга чиқса, ўзига билдирилмасун, қайтғонида дарвозалар тақатақ ёпилсун, шаҳарга киритилмасун!. Қаблал-билод Балхдан шитоб қувиб юборилсун!.."

Бадиуззамон фармондан кўз узиб, Ҳирот томонларга қараб қолади. Навоий ҳайратдан ёқа тутганча, гоҳ Бадиуззамонга, гоҳ Мўмин Мирзога илтижоли қарайди. Ҳамма лол. Сўзсиз манзара.

Мўмин Мирзо
(тоқатсизланиб)
Англамадим... отажоним, қандай фармон бу?
Ўз ўғлига бадлик раво кўрмайдилар-ку?..

Навоий
(йироқларга қараб)

Фаҳм қилурменки, бу вазири аъзам Низомулмулк фитначининг кирдикори!.. Ҳадис бор, ёмон одам ўзига яхшилик кўргизғон инсонга то ёмонлик қилмагунча бу дунёдан кетмайду!.. Нечоғлик аччиқ ҳақиқат!

Чиқадилар.

Парда

ИККИНЧИ ПАРДА

Учинчи кўриниш

Ҳиротдаги Жаҳоноро боғи. Эроний гиламлар тўшалган, деворларига зарҳал нақшлар солинган, кўркам безатилган муҳташам хона. Токчада чиройли чилдирма кўринади. Хона деразаларидан жаннатмонанд боғнинг кўрки-нафосати балқиб кўзга ташланади. Подшо Б о й қ а р о н и н г севикли хотини маҳди улё Х а д и ч а б е г и м , подшоҳнинг яна бир ардоқли хотини О п о қ б е г и м л а р , канизақлар.

Д а в л а т б а х т , С у м а н с о , бошқа к а н и з а қ л а р билан суҳбатлашиб ўлтиришади.

С у м а н с о

(Давлатбахтга)

Хўп хаёлчан бўпқолдингиз кейинги кунлар,
Қизлар дейди: "Нечун опам жуда маҳзунлар?.."
Бошингизга биронта ё ташвишми тушди?..

Д а в л а т б а х т

(табассум қилиб)

Рост, сингилжон, бошгинамдан эс-ҳушим учди.
Сабаби бор, сабабкори Мир Алишердир...

"Вой!", "Ие!", "Жуда қизиқ!" деган овозлар.

Х а д и ч а б е г и м

(қаҳ-қаҳ отиб, ҳазиллашиб)

Авваллар ҳам Алишердан сўз очар эрдинг...

О п о қ б е г и м

"Давлат, бахт"дан яралгандир чиройли бу ном,
Не тонг, берса гўзал сулув – шоирга илҳом!

Х а д и ч а б е г и м

Севиб-нетиб қолмадингму тагин Давлатбахт?

Давлатбахт

(Ўзича)

О, кошкийди, насиб этса менга шундай бахт!..

(Хадичабегимга)

"Мир Алишер" деганимга лол қолманг асло,

Шоиргамас, мен дostonга бўлдим маҳлиё...

(мавзуни ўзгартириб)

Мир Алишер битирибдур "Хамса" қиссасин,

Мутолаа этдим анинг битта ғуссасин.

Туну кундуз ухламадим, йўқотиб ором,

Ишқ достони олиб қўйди ақлимни тамом!

К а н и з а қ л а р

(чувиллашиб)

Сўйлаб беринг, опа! Бир эшитайлик! Ишқ эртагин эшитмоқ
хам савобдир! Ишқ достони дардга даво, дейдилар!

Давлатбахт ижозат сўрагандай маҳғи улё Хадичабегим билан Опоқбегимларга қарайди.

Хадичабегим

Эшитайлик, қани, Давлат, сўйла, сўйлаб бер!

О п о қ б е г и м

Нималарни битибдийкан шоир Алишер?

Давлатбахт

(бир оз ўйланиб туради, кейин берилиб кетади)

Хўб ёзибдур, йиғлаб, кўнгли вайрон ёзибдур,

Гардуни дун найрангидан ҳайрон ёзибдур...

Мундоқ мунгли ишқ қиссасин билмасдим аввал,

Фарҳод ботир, қусури йўқ, гўзал мукамал,

Чин муҳаббат посбони ул, шер ўғлон, зукко,

Ёрин излаб бормиш арман мулкигача то.

Ёрни дебон жонин фидо қилмакка рози,

Ширин эса ширин қиздир, ҳалим овози —

Тўлдирамиш гулбоғларни хушбўй сасларга,

Орому руҳ бағишлармиш ҳамнафасларга.

Олам ичра Ширин — битта, ул дурри якто

Кўрк-ҳуснига таҳсин ўқир, бош эгар дунё...

Агар Фарҳод бир тан бўлса, Шириндур жони,

Ширин гар тан, Фарҳод анинг жони, имони.
Оҳ, икки гул яшнашини кўролмаслар бор,
Ёмонликлар тилагувчи бағритош, ғаддор!
Эвоҳ, Фарҳод ҳалок бўлар, ишқ етим қолар!
Мусибатга чулғанадур ер-кўк, самолар...

(Пауза)

Шунда... подшо қизга совчи юбормиш,
Совчи эмас, зар, дур, деган "овчи" юбормиш..
"Менга не ёру, не ошиқ ҳавасдур, — дер қиз,
Агар мен одам ўлсам, ушбу басдур!" дер қиз!..
Деминиш, гар ишқ бўлмаса, жон бўлмасун, ҳайҳот,
Демаки, жон, икки жаҳон бўлмасун, ҳайҳот!

Ҳамма "Оҳ!" деб юборади. Қизлар бир-бирларига ҳайрат сўзларини айтадилар.

О п о қ б е г и м

Ошиқлардан сўз тингласам, дилим бўлар қон...

С у м а н с о

Кейин... кейин нима бўлди, сўйланг, опагон!

Д а в л а т б а х т

(бир оз тўхтаб)

Қаср ичра жойладилар Фарҳод тобутин,
Билгач, чиқди фалакларга Шириннинг дуди!
Дарҳол кирди қаср ичра:
Фарҳод бетимсол,
Кажавада ётар эди ухлагон мисол..
Ҳа, йигитни уйқу элтмиш, абадий уйқу,
Бундай ажиб, ҳур уйқуни ким кўрғон, ёху!
Қаранг, ҳатто қуёш ўзи келса бошига,
Уйғонмайдур!
Қиз чўмилар ўз кўзёшига!
Ва... қалбида мангу уйқу ҳиссини туяр,
Юзин юзга, кўксин эса кўксига қўяр,
Бедилини оғушига олар батамом,
Кўзин юмар..
Чорлар мангу уйқу, вассалом!..

(йўғлаб юборади)

Бир уйқуки, то қиёмат ҳеч қонмас киши,
Бир уйқуки, токи маҳшар уйғонмас киши!
Агар уйқу деганлари шундай бўлса, бас,
Ухламак соз, уйғонмак ҳам мутлақ шарт эмас!..

*Давлатбахт кўзёшларини артади. Қизлар чувиллашиб
афсусланадилар. Ичларида йўғлаганлари ҳам бор.*

Хадича бегим маҳдиё бўлиб эштади.

Сумансо

Ҳа, чинакам ошиқ-маъшуқ Фарҳод ва Ширин!
Ошиқ-маъшуқ шундай суяр, севар бир-бирин.

Хадича бегим

(қизларга)

Нечун оҳ-воҳ қиладурсиз, ҳой, сиз тентаклар,
Давлат сизга сўйлаб берди холос эртаклар!..

Опоқ бегим

Йўғ-е! Шоир ишқ достонин ёзибдур аъло,
Ўзлари ҳам бўлганми ҳеч ишққа мубтало?

Хадича бегим

(кулиб)

Алишернинг ишққа вақти бўлмаган азал,
Роҳатланар бино қуриб, битиб шеър, ғазал...
Эртақ тўқиб...

Давлатбахт

(эътироз билдириб)

Эртақ эмас, жоним маликам,
Ушмундоқ ишқ қиссалари бор ҳаётда ҳам.
Фарҳоддан ҳеч қолишмайди Навоий ишқи,
Қурч ва собит, зинҳор эмас ҳавойи ишқи!
Гўзал-гўзал ғазалларни битғон ўтли қалб,
Ишқ нелигин билмайдурми, бир кўринг ўйлаб?..

(ўйланиб у ёқдан-бу ёққа юраркан)

Эшитдимки, ёшлигида Алишер дилхун,
Бир дурри пок нозанинга бўлибдур мафтун.

Кундузлари паривашнинг — хаёли унда,
Қаро тунлар ёр висоли тимсоли унда...
Ул гул севиб, Алишерга кўнгил берибдур,
Бахтни, умр лаззатини ишқда кўрибдур...
Сархуш этмиш икки қалбни ишқнинг сафоси,
Тоғлар янглиғ маҳкам эрмиш аҳду вафоси...
Бироқ... ҳамма замонда ҳам — дунё бири кам!
Қиз ногаҳон бетобланмиш... тарк этмиш олам!..
Эй ёронлар, ошиқларга ҳеч борму шафқат?
Бу дунёи бевафода қайда ҳақиқат?..
Алишернинг ғуссасига чек йўқ жаҳонда,
Йиғлаб-йиғлаб яшар эмиш ҳамон армонда!..
Ўшал қизга вафо айлаб, руҳин этиб шод,
Демиш: "Танҳо ўтажакмен мудом, умрбод!!"

К а н и з а к л а р чувиллашиб ҳайратларини яширмай,
бир-бирларига қарайдилар.

Д а в л а т б а х т
(изтиробли)

Шўрлик шоир дилдоридан бўлганда жудо
Қалб тубидан отилмишдир шундай бир нидо:
"Ёшунгон эмиш, оҳ, қаро булутқа моҳим,
Гардунни-да совурмоқлик эрур дилхоҳим!
Кирмиш қаро тупроққа, воҳ, қуёшдек моҳим,
Невчун қаро қилмасун ул қуёшни оҳим?.."

Д а в л а т б а х т чуқур "уҳ" тортади.

О п о қ б е г и м
(беихтиёр такрорлаб)

Кирмиш қаро тупроққа, воҳ, қуёшдек моҳим,
Невчун қаро қилмасун ул қуёшни оҳим?..

Х а д и ч а б е г и м
(мийиғида кулиб)

Инсон доим тўқиб юрар ширин чўпчаклар,
Чўпчаклардан ором олар интиқ юраклар...

(хаёлларга берилиб)

Бундоқ севги йўқ ҳаётда... учрамас асло,
Фақат орзу, армонларда эрур жобажо!

Сумансо
(Давлатбахтга, зорланиб)
Наҳотки чин севги йўқдир?..

Давлатбахт
(Сумансони юпатиб)
Чин севги бор, бор!
Чин севгини сўйлаб бергум сенга баякбор!

(Хагичабегимга)
О, маликам! Чин севгини чўпчак, дедингиз,
Чўпчакларни бекор этгон... ўзийз эдингиз!

Канизаклар
(такрорлашиб)
О, маликам! Чин севгини чўпчак, дедингиз,
Чўпчакларни бекор этгон... ўзийз эдингиз!

Хагичабегим
Мен?.. Нималар деётирсен, Давлат? Шўхсен шўх,
Сен сўзлаган чўпчаклар-ла сира ишим йўқ,
Сал хаёлинг чалғидиму?

Давлатбахт
(жилмайиб)
Асло, маликам!
Кўз олдимда гўзал севги юз очди кўркам!
Яъни маҳди улё ила хоқони мансур,
(Хагичабегимга ишора қилиб)
Бир-бирига кўнгил қўйиб муносиб, манзур,
Кўрку безак бўлодилар ишқ гулшанига!
Мақтов, олқиш айтайлик бу севги шаънига!

(Опоқбегимга қараб)
Ёки хато гапирдимми, Опоқ-оғача?..

Опоқбегим
(жилмайиб бош тебратганча)
Хоқон ила маҳди улё — бир гулу гунча!

Хохолаб кулагилар.

Х а д и ч а б е г и м

(кўнгли ийиб)

Ҳа, сизларга кулги бўлса, кулсангиз фақат...

Йўқ гапларни қайдан топдинг, шўхсан-е, Давлат...

Д а в л а т б а х т

О, маликам! Ҳеч мўъжиза юз бергани йўқ,

Бори-йўғи: нигоҳингиз бамисоли ўқ

Султон қалбин яралади, эсимда, илк бор,

Юрагига ларза тушди, бўлди беқарор!

Фарҳод мисол, Мажнун мисол бир ҳолга тушди...

(Ҳадичабегимга, жилмайиб)

Ўзлари ҳам бой бердилар қўлдан эс-ҳушни!

Эсласунлар: ёр ишқида имиллаб кунлар,

Лайли сифат оҳ-нолалар қилдингиз тунлар,

Дилингизда, тилингизда Худонинг зори,

Дер эдингиз: "Ёмон экан ёрнинг хумори!"

Севгингиздан дилга тушиб покизаи нур,

Шоир бўлиб кетдилар-ку хоқони мансур!

Ҳусайнийнинг бор ғазали илҳомингиздан,

Номингиздан, сеҳрингиздан, каломингиздан!

Ишқий шеърлар қаҳрамони — ёлғиз ўзингиз,

Руҳи, жони, кенг жаҳони — ёлғиз ўзингиз!

Шоҳ Ғозийнинг барча шеъри аталмиш сизга,

Ўқиб бериб, туширайму бир эсингизга?

(маъноли ўқийди)

Бир мусофир ой хаёли қилди кўнглимни хароб,

Қолмади жонимда онсиз, ваҳки не тоқат, не тоб...

Шукрулиллаҳким, жамолингдин кўзум равшандурур,

Хаста кўнглумга висолинг кулбаси маскандурур...

Эй сабо, бергил хабар, сарви равоним келдиму?

Жон иси сендин келур, оромижоним келдиму?..

О п о қ б е г и м

(бош тебратганча такрорлаб)

Эй сабо, бергил хабар, сарви равоним келдиму?

Жон иси сендин келур, оромижоним келдиму?..

Сумансо
(хушчақчақ)

Севги улуғ, улуғларнинг ишқи ҳам улуғ!
Ана, севги! Чин севгига минг бора қуллуқ!
Чин муҳаббат оташидан туғилгон шеърлар
Мана шундоқ дилга малҳам бўлғуси, дерлар.

Канизақлар яйраб кулагилар. Хадичабегим роҳатланиб ўтиради.

Давлатбахт
Ўша-ўша, ҳаётдан шоду мамнунлар
Фароғатда яшар бизнинг Лайли-Мажнунлар,
Ҳар гал интиқ, сирли боқиб кўз қирларига,
Қумрилардай чучут отар бир-бирларига...
Маҳди улё танҳо эрур кўрку чиройда,
Энг севикли, энг мўътабар хоним саройда!
Мана, сизга чин муҳаббат, севгига мисол,
Барчага ҳам берсин Аллоҳ шундайин иқбол!

Даврада кўнгиллар жўшиб, барчани қандайдир завқ, ишқ-муҳаббат туйғулари чулғайди Ҳадичабегим билан Опоқбегимлар роҳатланиб тебраниб ўлтиришади, маҳди улё кейин беихтиёр чилдирмани қўлга олганини билмай қолади ва завқ билан чала бошлайди. Сумансо ни ўйинга чорлайдилар. Сумансо қиёмига етказиб, шох ташлаб ўйнайди... Давлатбахт вақти-вақти билан "Ўзим айланай!", "Ўзим ўргилай!" деб қарсақ чалиб солганиб ўтиради. Ҳамма хурсанг.

Кутилмаганда Музаффар Мирзо киради. У энгил сархуш ҳолда.

Хадичабегим
Келингиз, султоним, жоним ўғлим, кўзимнинг нури!

Музаффар Мирзо
(дағал оҳангга)

Йўқ, онажон, мен кўзингизнинг нури эмасмен. Мен ўғай ўғилдан ҳам бадтармен, мен подшонинг ҳам зуриёти эмасмен, маҳди улёнинг ҳам фарзанди эмасмен... мен... мен...

Хадичабегим

Вой, яна нима бўлди сизга? Бугун чап ёғингиздан турдингизму? Нега ундоқ дейсиз? Айб бўлмайдурму?..

Даврадан *файз қўтарилади. Хадичабегим* ҳаммага "Чиқинглар!" деб ишора қилади.

Опоқбегим, Давлатбахт, Сумансо ва бошқа канизаклар чиқиб кетадилар.

(*ўғлига яқинлашиб*) Нега менинг фарзандим бўлмас экансиз? Вой, тентагим-ей! Худо шоҳид, қийинчиликлар билан туққанмен сизни, ҳа...

Музаффар Мирзо

Онам бўлғонингизда шундоқ қараб турармидингиз? Йўқ, сиз менинг онам эмассиз... Мен ердан чиққанмен! Менинг ҳеч кимим йўқ...

Хадичабегим

Шаҳзодам, сизга бир нарса бўлдимۇ? Нега ҳеч кимингиз йўқ бўлар экан, тўхлижоним? Ундоқ бўлишдан Худо сақласин! Отангиз, онангиз бор...

Музаффар Мирзо

(*қулоқ солмай*)

Отам?.. Ҳа, отамиз хоқони мансур Султон Ҳусайн Бойқаро йигирма ёшларида Астрободни қўлга киритиб, давлат маснадига ўлтиргон эдилар. Мен йигирма тўртга кириб турибмен, ҳали қўлимда мулк йўқ, ҳеч қаернинг ҳокими ҳам эмасмен... Саройда ошиқча бўлиб, қўлидан ҳеч иш келмайдиган етимчадай овораи сарсон юрибмен... Мени одам ўрнида ҳисобламайдурлар...

Хадичабегим

Вой онангиз бўйингиздан ўргулсин! Нега етимча бўлар экансиз? Нималар деяпсиза-а? (*бошларини силаб*) Ундоқ демасунлар, гиргиттоним!

Музаффар Мирзо

(*онасидан нари кетиб*)

Ана, Муҳаммад Ҳусайн Мирзода юрт бор, Абул Муҳсин Мирзода юрт бор, Абу Туроб Мирзода юрт бор. Ҳатто ўн беш ёшли Муҳаммад Маъсум Мирзо ҳам бир юрт эгаси! Фақат менда

йўқ, менда-а-а! Шоҳнинг ўғли деб, онаси саройда маҳди улё деб, ким айтадур? Мен ҳали ҳам мулксиз бир шаҳзода... Мен ҳам йигитмен, орим келадур! Айниқса, уларнинг ўз мулклари билан мақтангонларини кўриб, тутуним чиқиб кетадур.

Х а д и ч а б е г и м

(юзларида ранжиш аломатлари)

Агар уларда юрт бўлса, кичик бир юрт, холос, дўшпидек қишлоқ, бир тутам шаҳарча, товуқ катагидай қасаба, ангишвонадай жой... Сизники-чи? Билиб қўйинг: ҳали бутун Хуросон сизники бўладур, қўзичоғим! Ҳаммаси олдинда ҳали! Кўп нарсаларни ўйлаб қўйгонмен! Ҳаммаси ичимда-а! Ҳа-а!.. Тирик эканмен, сизни зинҳор ўкситиб қараб турмасмен!

М у з а ф ф а р М и р з о

(қўл силтайти)

Э-э... Бу гапларни кўп эшитдим. Ҳар сафар гапирасиз. Валиаҳд Бадиуззамон Мирзонинг ишлари эса аъло. Тўнғич ўғил, валиаҳд... Уни хафа қилмайдилар, авайлайдилар. Гоҳ унга Астробод ёки Балх, Қундуз, Сейистонни инъом этиб турадилар. Унинг билан чопарлар орқали сўзлашадилар, чунки у бир юрт сардори! Унинг ҳомийси бор – Низомиддин Мир Алишер! Муқарраби султон Ҳусайн Бойқаро! Ул зотнинг сўзлари отилгон ўқ! Адо этиладур! Бадиуззамон Мирзо эса ул зотнинг пинжиги кириб олгон. *(киноя билан)* Мана, яқинда эшитдим, Мирзо оғамиз Астробод вилоятидаги бой ва хушманзара Хайробод қишлоғини кўриб, ёқтириб қолибдилар. Кўнгил экан-да. Қишлоқ Алишер Навоийнинг мулки экан. Амир Алишер қишлоққа Султон Бадиуззамон назари тушгонини эшитиб, иштиёқманда эканини билиб, шартга Мирзо оғамизга беминнат туҳфа этиб юборибдурлар!

Х а д и ч а б е г и м

Этса эгар! Садака сар! Сизники ҳам кам бўлмайди, ўғлим! Ўҳ-ҳў!.. Хоқони мансур билан гаплашиб қўйгонмиз, ҳа! Ҳаммаси ҳал қилингон. Кўп ниятларимиз бор, ўзим сизга айтамен.

М у з а ф ф а р М и р з о

(бўғилиб)

Алишер Навоий ҳатто “Ҳайрат ул-аброр” достонида Султон Бадиуззамонга бир боб бағишлабдурлар! “Лайли ва Маж-

нун" достонида ҳам бир боб бор. Ўқидим! (*киноя билан*) Уни Бадиуззамон — яъни замон аҳлининг ажойиб сиймоси, нодири, деб таърифлабдурлар. "Султон Бадиуззамон Баҳодир ибн Абулғози Султон Ҳусайн Баҳодирхон", деб атабдурлар! Мақтаб: "Ҳам шоҳ жаҳонпаноҳ бўлсун, Ҳам аҳли жаҳонга шоҳ бўлсун!" дебдурлар... Ана! Ҳали Хуросон эмас, бутун жаҳонга подшо қилмоқчилар! Билдингизму, жаҳонга-а-а! Бизга-чи, бир сўз ҳам бағиш — лағон эмаслар! Бағишламайдурлар ҳам! Буларнинг бари менинг бағримни ўртайдур бағримни! Отимизни "Музаффар Мирзо" деб хато қўйибсиз, онажон, "Мағлуб Мирзо" деб аташ керак эди, "Мағлуб Мирзо"! Аслида, ундан ҳам баттарбиз, мулк йўқ, юрт йўқ, қўшин йўқ, ҳамён ҳам бўмбўш, шомирзаи қоққуруқнинг ўзи!.. Чумолидан ҳам ожиз бир баңдабиз... Отамиз — хоқони мансур Шоҳ Ҳазрат Ҳазрат Баҳодирхон, волидамиз — саройда ягонаи маҳди улёлар... (*Кўзёши қилиб*) Айтгон эдингиз-ку, яқинда Астрободни олиб берамен, деб! Қани, Астробод?.. Қани?!.. Унинг устига, кеча Шоҳ Ҳазратнинг ҳайдалган хотини, Бадиуззамоннинг онаси Бека Султонбегим, мени кўриб: "Сен эмас, менинг набирам валиаҳд ҳисобланадур, билиб қўй!" деб ўтиб кетди... Бадиуззамон валиаҳд экан, энди ўғлиям чиқди!

Ҳ а д и ч а б е г и м

(*ўғлининг бошини силаб, эркалаб*)

Садқаи кўзёшингиз, онагинангиз бўйингиздан ўргулсун. Ул бека номаъқулнинг нонини ебди, бўлмағур гапни айтибди, яшшамагур! Унинг мияси айнигон. Гапи оғзидан чиқиб ёқасига ёпишсун, илоҳи! Қараб турадигон анқов йўқ! Билсангиз, мен сиз учун, сизнинг униб-ўсишингиз, Хуросон пошшоси бўлишингиз учун яшаб юрибмен-ку бу дунёда! Ўзимни, умримни шунга бағишлағонмен! Темурбек бобонгиздек саркарда бўлурсиз ҳали! (*Ўзича*) Рост, шунга бепарвороқ қарадим. Астрободни Музаффар Мирзога бериш ҳақидаги фармонни Султон ҳазратларининг бўйнига қўйиб қўйғонмен. Фақат Бадиуззамон Мирзо тўғаноқлик қилиб турибдур, унинг орқасида Навоийдай қудратли зот бор... Буни айтсам, ўғлим яна тутақиб кетадур. Лекин айтғонимни қиламен дедимми, қиламен!

(*Музаффар Мирзога*)

Менинг суянган тоғимсиз, ўғилжоним! Ухласам сизнинг ёдингиз билан ухлаймен, турсам сизнинг дуоингизни қилиб турамен. Душманларингизни барини бартараф этамен, йўлларингизни очамен. Сизга тўсқинлик қиламан деганлар ҳали менинг

совунимга кир .ювмабди, ҳа! Бошларига ит кунини соламен ҳали! Буни билиб қўйишсин! Сиз валиаҳд шаҳзода бўласиз, ҳали Хуросонни идора этасиз! Ўзим ёнингизда бўламен! Ўша кунлар узоқ эмас! Сабр қилсунлар, сабрнинг таги сариқ олтин, дейдилар!

Музаффар Мирзо
(қўл силтаб)

Сабрнинг таги алақачон олтинга тўлиб кетди-ку-я, фақат унга қўл етмайдур холос! (Ўйланиб) Ёки... мен ҳам Алишер Навоийга сиғиниб борайинмикин?.. Шунда ишим юришади, шекли...

Низомулмулк, Парвоначи, Саъдваққос ва Қозикалон кирадилар.

Низомулмулк
Зинҳор ундоқ қилмангиз, шаҳзодам! Сиз шаҳзодасиз, у киши оддий амир холос-ку! Онангизнинг сўзларига қулоқ солингиз.

Парвоначи
Агар борсангиз, бу ожизлик белгиси сифатида қаралиши аниқ.

Қозикалон
(қўшилиб)
Шаҳзода амирга сиғинмайдур. Бу шаҳзода шаънига муносиб эримас. Одатда, амир шаҳзодага сиғинадур.

Саъдваққос
Тоғажон, сиз ёш бўлсангиз ҳам катта одамсиз. Ўҳ-ҳў, жуда катта! Одамлар куладур...

Музаффар Мирзо
Нима бўпти кулса? Ёлгон ваъдаларга ишониб юрғондан кўра бориб сиғингон ҳам маъқул-да. Тезроқ муродимга етамен.

Низомулмулк
(астойдил ишонтиришга уриниб)
Йўқ, шаҳзодам, бу йўл билан муродга етиб бўлмайди. Агар сиз Навоий томонга ўтсангиз, унда Султон жаноби олийлари-

га хиёнат қилғон бўласиз. Хоқони мансур сизга қаттиқ ишонадилар, валиаҳдим деб! Ҳазратнинг суянғон тоғларидан бири-сиз! Ҳа-ҳа, бу ёғини суриштирамангиз, Навоий ўз атрофига бутун шаҳзодаларни тўпламоқчи, кейин уларнинг бошларини бириктириб, хоқони мансурга қарши кураш бошламоқчи, тахтни эгалламоқчи... шекилли. Барчаси бирлашиб туйқусдан доруссалтана Ҳиротга ҳар томондан мўрмалахдай бостириб келса, унда нима қиламиз? Мана ҳозир Бадиуззамон Мирзо Ҳиротга бостириб келмакда экан. Чопар хабар етказди. Маҳди улё жаноби олиялари, шуни айтмакка келдик.

П а р в о н а ч и

Ҳа-ҳа, мен ҳам биламен, уларнинг шундай ниятлари бор! Тахтни тортиб олишмоқчи.

Қ о з и к а л о н

Бировнинг тахтига эгалик қилишмоқчи. Бунга уларнинг ҳақи йўқ!

Х а д и ч а б е г и м

(қўларини мушт қилиб)

Балога йўлиққур Бадиуззамон! Бостириб келмакдаму ҳали?

С а ʼ д в а қ қ о с

Келса, ўз бошини ейди-да, маҳди улё жаноби олиялари! Шунга ҳам ота гўри қозихонами? Ҳиротнинг тўрт томонига тўртта қўшин қўйиб қўяйки, кўриб юраги зир-зир титрасин! Қолаверса, бизда тахтни бериб қўйиб, қараб турадигон гўсхўрлар ҳали туғилмагон! Ҳе-ҳеҳ-е!

Н и з о м у л м у л к

(пишанг бериб)

Аммо тахтга эгалик қилиш нияти уларда йўқ эмас... Очиқдан-очиқ гапираберишади, ҳа! Ҳеч кимдан қўрқишмайди. Бунга йўл қўйиб бўладими? Тахт охир-оқибат сизники-ку ахир, шаҳзодам! Тўғрими? Гапим тўғрими?

М у з а ф ф а р М и р з о

(бўшашиб)

Тўғри...

Н и з о м у л м у л к

Офарин! Нима, тахтни бериб қўйиб, қараб ўтирамизми? Мана, қаранг. Навоий жуда найрангларга моҳир одам. Ширин гапиради. Ҳаммани ўзига маҳдиё этади сўзи билан ҳам, шеъри билан ҳам! Шундай қилиб, шаҳзодаларни аста-секин ўзига қаратиб олмоқда. Содда шаҳзодалар унга ишонишади-да! Подшоҳим буни билмайдилар.

П а р в о н а ч и

(қўшилиб)

Тўғри, мансур хоқон бундан ғофилдурлар.

Н и з о м у л м у л к

Кўрингиз: Бадиуззамон Мирзони ўғлим деб, бошини айлантириб олгон. Кепак Мирзога ҳам ёрдам бериб туради. Абул Муҳсин Мирзога ҳатто қанчаям – юзми, икки юзми ботмон бугдой бериб юборибди! Шунақа қилиб шаҳзодаларни ўзига қаратади-да. Муҳаммад Ҳусайн Мирзонинг ҳам, Фаридун Мирзонинг ҳам Навоий деса қулфи диллари очилиб кетади... *(бармоқларини буюкиб, ичига санаб)* Ўҳ-ўҳ, ўн тўрт ўғилнинг ярмидан кўпи ҳозир Навоий томонига ўтиб бўпти...

Қ о з и к а л о н

Жим юрмай, Амир Алишер биз қозилар шаънига ҳам аччиқ-тирсиқ гапларни айтгон эмишлар...

С а ъ д в а қ қ о с

Шайхлар ҳақидаги бир ғазалларини ҳам гапириб юришибди. Нодон шайх деганмишми-ей ўша ғазалда...

Х а д и ч а б е г и м

(зуғумли)

Бадгар бўлинглар!.. Оғзингизни очиб ўтираверинглар! Саройда, саройдагина эмас, мамлакатда Навоийнинг нуфузи ортиб бормақда. Сиздай қудратли аркони давлат, аёнлар бунга бамайлихотир қараб турибсизлар... Сизларга тайинлагон эрдим-ку! *(Амир Саъдваққосга)* Жиян, сенга ҳам айтгондим...

С а ъ д в а қ қ о с

(ерга қараб)

Айтгон эдингиз, аммажон...

Н и з о м у л м у л к

Тўғри айтасиз, маликам. Хушёр туришимиз керак. Балхдан қўшин тортиб келаётган Бадиуззамон Мирзонинг ўз ниятидан қайтариш учун, Навоийни юбориш кераклигини хоқони мансурга мана бизлар айтдик... Очиги, мен айтдим... Уришқоқ шаҳзода-ни ўзи тинчитиб берсин.

П а р в о н а ч и

Бу жуда яхши таклиф! Менинг хаёлимга ҳам шунга ўхшаш фикр келиб турувди.

Н и з о м у л м у л к

Подшони кўндирдик. Ҳар ишнинг сопини ўзидан чиқариш лозим.

С а ъ д в а қ қ о с

(керлиб)

Шоҳ Ғозий қўшинининг шахти зўр! Келса ҳам, бир ҳамлада Бадиуззамон Мирзо қўшинининг тит-питини чиқариб юборамен!

Қ о з и к а л о н

Мен эса подшойимизга, Навоий кетганларидан кейин, Бадиуззамон Мирзо овга чиқса, Балхга қайтиб киритмаслик ҳақида фармон юборишни тавсия қилдим. Бу ҳақда фақат Балх доруғасига яширинча фармон юборилса кифоя, дедим... Ёздириб, жўнатдирдим ҳам.

Х а д и ч а б е г и м

(чиройли қошларини чимириб)

Бу нимага керак экан энди?

П а р в о н а ч и

(қўшилиб)

Чиндан ҳам, бу нимага керак?

Қ о з и к а л о н

(Парвоначига норизо оҳангга бир қараб қўйиб)

Нимага керак, дейсизми? Навоийнинг хоқони мансур билан Бадиуззамон Мирзони яраштиришига халал берадур. Чунки хоқони мансур билан валиаҳд шаҳзода бирлашсалар бўлмайди.

Бошқа тарафдан, бундай фармон юборилса, валиаҳд шахзода-нинг Амир Алишерга ишончига путур етади. Уларнинг ораларига ҳам совуқчилик тушсин-да! Бадиуззамон Мирзо бузгунчи-ку! Нима, бузгунчининг иши юришиб, Навоийнинг обрў-эътибори ортиб кетаберсинму? Қандай қараб тураимиз?

Н и з о м у л м у л к

Бирлашмасликлари керак! Унда подшойимиз бизлардан маслаҳат сўрамай қўядилар. Чеккага чиқиб қоламиз. Ҳозир ҳам, билиб қўйинглари, салтанат палосига зўрға илиниб турибмиз, ҳа! Бир четидагинамиз! (*Ҳагичабегимга таъзим қилиб*) Яхшиямки, бахтимизга маҳди улё жаноби олиялари қўллаб-қувватлаб, қўрғон бўлиб турибдурлар, акс ҳолда Амир Алишер аллақачон ҳаммамизнинг кавушимизни тўғрилаб қўярдилар. Миннатдор-миз, умрбод маликамиздан қарздормиз! Биз сиёсат тарозисини қўлда маҳкам тутиш билан шайинига ҳам эътибор беришимиз керак, токи у ёқ-бу ёққа тебранмай, вазиятни тўғри кўрсатсин. Шундай муаммолар келтириб чиқарайликки, уларни бартараф этишда подшомиз фақат бизлардан маслаҳат сўрасунлар. Ҳозирча Шох Ҳазий кўпроқ Навоий кенгашига суянадулар...

П а р в о н а ч и

Тўғри, Шох Ҳазий Амир Алишерни кўп гапирадилар.

Қ о з и к а л о н

Жуда тўғри. Иккилончи, Бадиуззамон Мирзо Балхдан мосуво бўлса, бошқа суянадиган жойи, қалъа-қўрғони, кучи-қуввати қолмайдур Аста-аста ўз оёғидан йитиб кетадур. (*Овозини сирли пасайтириб*). Ундан кейин, бошқа жиҳати ҳам бор...

Н и з о м у л м у л к

Хўш-хўш?..

Қ о з и к а л о н

Бадиуззамон Мирзони, Мўмин Мирзони Навоий бағоят ардоқлайдилар, жон ўрнида кўрадилар. Агар улар билан алоқа узилса ёки уларга бирон кор-ҳол юз берса, бу нарса айланиб келиб Шох Ҳазий билан Амир Алишер ораларига рахна солиши турган гап. Ахир шохига урсанг туёғи зирқирайди, дейдилар-ку! Икки дўст ораси бузилади-кетади...

Н и з о м у л м у л к

Сўзингиз аъло! Айтганларингизнинг бари Алишер Навоийнинг обрўсига путур етказадур, албатта, Мўмин Мирзони худди отасидай саройдан йироқлаштирилса, бу Навоийга берилган катга зарба бўлур. Буни ўйлаб кўриш лозим. Шунда Музаффар Мирзонинг тахтга миниши ҳам тезлашади... Музаффар Мирзонинг тахтга миниши муродимизга етганимиздур. Бизга шу керак.

Музаффар Мирзо

(жаҳл билан)

"Ундоғ қилса...", "бундоғ бўлса...", "керак...", "лозим..." Эҳ-хе... Сизларнинг ҳисоб-китобларингиз амалга ошгунча ҳали чиқмаган соқолим оқарар экан-да. Астрободни олиб беролмаётирсизлар-ку, тахтга йўл бўлсин! *(Чиқа бошлайди).*

Хадича бегим

(ўғлининг кетидан)

Тўхтангиз, ўғлим! Нима қилмоқчисиз?

Музаффар Мирзо чиқиб кетади.

Музаффар Мирзо овози

(ташқаридан)

Ўзим биламен!

Хадича бегим ғазаб билан "Нима қилиб қўйдиларинг?" дегандай вазир ваъзам, Парвоначи, лашкаробоши ва Қозикалонларга ўқрайиб қарайди.

Хадича бегим

Ўзим биламен, дейдир. *(Йўғламсираб)* Нимани биладур?.. Ҳеч нарсани билмайдур! Борингизлар ортидан! Юпатингизлар!

Н и з о м у л м у л к

Бош устига, маҳди улё жаноби олиялари! *(Ўзича)* Юпанади, юпанмай қайга борарди...

Қозикалон

Юпатамиз, маҳди улё жаноби олиялари!

Парвоначи

Ҳозироқ кўнглини топамиз, ташвиш тортманг, маликам!

Саъдваққос

Айтамиз, юпанадур! Юпанмағонига қўймаймиз!

Низомулмулк, Парвоначи, Саъдваққос, Қозикалон чиқадилар.

Хадичабегим (*юрагини ушлаб*)

Оҳ, бу охирзамоннинг болалари! Булар бизни адои тамом қиладур! Адои тамом қиладир-да, гўрга тиқиб тинчийдур! Болалар эмас, балолар! Юракларим қон бўб кетди-я! Опоқ! Қайда-сен? (*чақириб*) Опоқ! Давлат!

Ичкаридан "Ҳу-вв!", "Ҳози-и-р!", "Боряпмиз!" деган овозлар эшитилади.

Келинлар! Юрагим сиқилиб кетди-ку!..

П а р д а

Тўргинчи кўриниш

Доруссалтана Ҳиротдаги Алишер Навоийнинг хушманзара "Унсия" боғи. Бино олдидаги гиламлар, ипак тўшақлар ташланган катта супа. Нарироқда орасталаган панжарагулчин сўри кўзга ташланади. Навоий, Бадахший, Бобоали, Машҳадий, Хондамирлар супада суҳбатлашиб ўлтиришади.

Навоий

Юрт кезамен, халқим билан дардлашмоқ истаб,
Халқим доно, вазмин, босиқ, халқим нозик таъб
Юрт айландим, қишлоқларни кўрдим, ё Раббий,
Кишилар бор, юрадурлар бир телба каби,
Уйларида бир кап ун йўқ, оч-наҳор яшар,
Сичқон кирса оқармайди тумшуғи магар.
Барин-барин сабабчиси қирғин, қатағон,
Ака-ука савашади, тўкилади қон.
Қон тўкилгон ерда буғдой ўсмасмидийкан,
Етим-есир ризқин Худо қисмасмидийкан?

Ота бирдан жанг қиладур тўрт ўғил билан,
Қариб қолгон мункайгон чол — тўрт норғул билан!
Ота отар, тешар ўқ-ла ўғлин жигарин,
Билмас, ўғлин эмас, тешар ўзин жигарин...
Ота-бола жанжалидан безор бўлса юрт,
Юртдан тамом кўтарилур баракаю қут...

Ба да х ш и й

Саросима ичида лол одамлар ҳамон:
Бирдан босиб келар, дея, Бадиуззамон!

"Ҳа, Султон Бадиуззамон бостириб келади!", "Қўшин тортади!", "Худо ўзинг асра!" деган овозлар эшитилади.

На в о и й

Сизга айтсам, барно йигит Бадиуззамон,
Шаҳзодалар ичра оқил, донишманд ўғлон!
Бу рост. Келмас, босиб келмас Бадиуззамон,
Бундай жангда омон қолмас, ҳеч кимса омон.
Ота-бола бир-бирини кўрмакка зорлар,
Лекин йўқмас шоҳни йўлдан урар айёрлар.
Иншоолло, оралиқда бўлур тотувлик,
Йўқолгувси фитна, фасод, разилик, қувлик.
Кўп ақли, фаҳмлидур Бадиуззамон,
У замонга боқар, унга боқмаса замон.

Ма ш ҳ а д и й

Ҳазрат бир оз ҳордиқ олинг, ҳордиқ зарурдир...

Х о н д а м и р

Инсон ўзи тошдан қаттиқ, руҳи ҳарирдур.
Парваришга муҳтож эрур.

На в о и й

Бу гапда жон бор,
Шул ниятда юрт ичида кезгум умидвор.
Халқдан мадад олай дермен, халқ тинч бўлса бас,
Улус, миллат ила боғлиқ бор ҳою ҳавас...

(мавзуни ўзгартиришга тиришиб)

Бадиуззамонга дедим:
ҳаёт қонуни —

Шундоқ, зинҳор фориг этма хаёлдан уни!
Инсонларга яхшилик қил, тила Худодан,
Ки сақласун ўзи кейин туҳмат балодан.
Бир яхшилик деб қўл чўздинг кимгадир, албат —
Ўн қаттиқлик кутиб тургил, фурсат ба фурсат.
Бир бор агар мақтаб қўйсанг кимнидир чиндан,
Ундан қочиб қутулмассан юз қарғиш билан.
Кимгадир бол ичирғонинг, илинғонинг-чун
Коса-коса заҳар ичмоқ — насибанг бир кун.
Кимгадир бир пиёла май берсанг ногаҳон,
Эвазига қон ютарсен, қадаҳ-қадаҳ қон.

Пауза. Ҳ а м м а ўйланиб, маъюсланиб қолади.

М а ш ҳ а д и й

(мавзуни ўзгартириш учун)

Ҳазрат шоир Осафийга бермишлар дашном:
"Зеҳнинг ўткир, таъбинг баланд, лек сен беилҳом.
Файратлисен, журъатлисен, кам айтасен шеър,
Вақтинг бенаф юмушлармас шеър, ғазалга бер!"
Бир ойдан сўнг Ҳазрат сўрар: "Муродми ҳосил?"
Осафий дер: "Шукр... шеър кўп, тўлқинланур дил,
Икки пулик шамда битдим икки юз байт шеър!
Эшитғонлар забтим кўриб: "Таҳсин! Қойил!" дер!"
Ҳазрат демиш юзларига ёйилиб ханда:
"Демак, сенинг юз байт шеъринг бир пул экан-да!.."

*Қаттиқ кулги кўтарилади. "Шоирга яхши баҳо берилибди!",
"Зукколикка қойил!" деган овозлар. Навоий ҳам жилмайиб қўяди.*

Н а в о и й

(ўйга чўмиб)

Кўп эътибор кўргизурмен мазраъ — далага,
Йўлим тушар у томон кўп баҳор паллада...
Дон сочувчи деҳқон ерни ҳайдар баҳордан,
Ризқ йўлини очмоқ учун тинмас наҳордан.
Шоир ўрганса деҳқондан меҳнат сабоғин,
Гўзал ашғор битар, бўлмас илҳом адоғи.
Деҳқондандир дастурхонлар кўрки-чиройи,
Обод етим-есир уйи, подшо саройи...

Бир оз жимлик чўқади.

Ба да х ш и й

Ҳақ айтдилар, обод, обод! Айласам таъриф:
Барчасига, рост, сабабкор деҳқони шариф!

На в о и й

...Зироату экинларда хислат мўлдан-мўл,
Мулким бисёр, бойлик, зарда зийнат мўлдан-мўл...
Қўра-қўра молу қўйлар, эчки улоқлар,
Яшнаб турғон гўзал боғлар, яшил қишлоқлар,
Даромадлар берар бари. Лек ўзимғамас,
Битта жоннинг кам-кўстини қоплай олса бас,
Унинг иссиқ-совуғига етса кифоя,
Бир кишининг турмушига кифоя моя
Сарф этурмен ўзим холос. Ортиқ на даркор?
Юртда эса етим-есир, муҳтожманд бисёр,
Бир минг ботмон ипак бирлан минг харвор ғалла
Инъом этдик, обод бўлар юпун маҳалла.
Мадрасага ўн беш туман кумуш йибордик...
Ўзим учун эса... Менда ҳар нарса бордек,
Менга ёлғиз бир турма тўн, муносиб емак,
Ётғони бир кулба бўлса кифоя, демак...

Б о б о а л и

(шерикларига қараб)

Синиқликни кўринг, ё Раб, бу ҳам бир турмуш.
Зарурати: бир турма тўн, бир кулба эрмиш!

Самимий кулги кўтарилади. Бошқалар ҳам ўз ҳайратларини билдирадилар. Навоий, бизга шу кифоя, дегандай бош тебратди.

М у л о з и м киради.

М у л о з и м

Ал-Мирак меъмор жаноблари ташриф буюрадилар!

На в о и й

(чехраси очилиб)

Ал-Мирак меъмор? Қандай соз бўлди!

Ал-Мирак меъмор киради. У ташвишли кўринади.

Навоий

(атрофга кўз ташлаб)

Ал-Мирак меъмор элимизда номи чиққан бунёдкор! Жуда кўп бинолар унинг тафаккури меваси. Чунончи, бизнинг Инжил бўйидаги "Ихлосия", шаҳар ичкарасида жойлашган "Низомия" мадрасаларимиз, "Ихлосия"нинг рўбарўсида бўй чўзган ўта кўркам, чиройли безакларга бой "Халосия" хонақоимиз ул зотнинг сеҳрли қўлларидан чиққандур... *(Ал-Мирак меъморга қараб)*. Хўш, меъмор жаноблари, кўприк битиб қолдиму? Авомуннос халқ, одамлар азоб тортмай асов дарёдан эмин-эркин ўта олишлари қанчалар фараҳли! Битган бўлса, муборақбод этайлик, деб суюнчисини ҳам тайёрлаб турибдурбиз.

Ал - Мирак меъмор

(хижолатга қолгандек)

Қуллуқ... Бир қошиқ қонимдан кечадурлар... Беайб Парвардигор... Жузжон кўпригини ҳали битира олмадик, Ҳазрат...

Навоий

(ҳайратга)

Нечун? Не сабабдин кўприк битмайин қолди?

Ал - Мирак меъмор

Дарё бағоят нишаб оқур. Тошқинда ювиб кетмаслиги, мустаҳкам бўлмоғи учун кўприкка тўққизта тўсиндан иборат мустаҳкам сепоялар зарур бўлур...

Навоий

Жуда соз! Сепояларни олсунлар!

Ал - Мирак меъмор

Бешак-шубҳа, олмагимиз жоиз... Олмак учун вазири аъзам Низомулмулк жанобларига мурожаат қилдик. Лекин...

Навоий

Хўш-хўш?

Ал - Мирак меъмор

Вазири аъзам дедиларки, ҳозир подшонинг хазинаси қатрон қилинган қозондек қуп-қуруқ, ҳеч нимарса йўқ... Бўлғонда, келасизлар, дедилар...

*Атрофдагилар "Э... э...", "И-я!" дея муносабат билдирадилар.
Ал-Мирак меъмор кўприк лойиҳасини сўри устига ёзиб
Навоийга кўрсатади. Навоий синчиклаб қараб чиқади. Бошқалар
ҳам қизиқиб қарайдилар.*

Сепоялар мана бу ерларга қўйилмоғи зарур. Мана бу ерларга
ёнғокдан бўлгон панжаралар ўрнатилмоғи керак...

Навоий

Ҳа-ҳа, кўприк бағоят чиройли, мустаҳкам бўладур! (*гар-
вазаб*) Бу бетавфиқ бандаларни кўрингиз! Ноинсофлик ҳам
эви билан-да! (*у ёқдан-бу ёққа юраркан*) Унинг касофати би-
лан шундоғ кўприк битмай турибдур... Подшоҳим бундан беҳа-
барлар... (*қатъий*) Билмасликлари зарур! (*Ал-Мирак меъморга
қараб*) Юрингиз, ғазначимга тайин этай, дарҳол зарур ақчани
берсун. Сўнг Жузжонга қайтғойсиз, ушбу юмушни итмомига
еткурғойсиз, иншооллоҳ!

Ал-Мирак меъмор
(мамнун)

Бош устига, ҳазратим!

Навоий ва Ал-Мирак меъмор чиқади.

Бобоали

(*ҳайратини яширмай*)

Ҳазрат қандоғ бунёдкорлар! Қарангиз: бир кун
Ул зот қурғон биноларни санадим бутун.
Элик икки работ, бозор, тўққиззта ҳаммом...
Ўн олтига кўприк, ақлинг олар батамом,
Йигирматта ҳовуз... Жами, уч юзу етмиш,
Янгиларин қўшса жами тўрт юзга етмиш...

Хондамир

Ҳақ рост, Инжил наҳри бўйи чамандай обод,
Сарой-боғлар, мадрасалар, хонақоҳ, работ,
Шифохона, дўкон, масжид, буқаъи хайрот,
Иморатлар, кўприк, йўллар этилмиш бунёд...
"Халосия", "Ихлосия" турар юзма-юз,
Ёнгинада "Шифоия" мағрур очмиш юз,
Анда Машҳад, Самарқанддан келмиш толиблар

Юришар шод илми тибдан сабоқ олиблар...
"Низомия", "Хисравия" — Ҳиротнинг кўрки,
"Сафоия", дор уш-шифо — ҳаётнинг кўрки.

Б а д а х ш и й
Мен ҳам шоҳид, Инжил наҳри бўйларин кўрдим,
Ақл-идрок парвозига чиндан тан бердим!
Танга роҳат жонбахш эрур ул жой ҳавоси,
Рухпарвардир, менгзар унга жаннат маъвоси.
Юзларингиз силаб ўтгон эпкин соф, тоза,
Нақ фирдавснинг насимидан олмиш андоза...

М а ш ҳ а д и й
"Эл", "Халқ" сўзи бордир Ҳазрат кўнгил нақшида,
Бари шу эл, шу улусга, халққа бахшида...
Алишербек томир-томир халқига боғлиқ,
Доғлиқ бўлса қалби, халқнинг дарди-ла доғлиқ.
Гарчи шоир халқ фарзанди, кичик бир ушоқ,
Халқ юкини даст кўтаргай мисли улӯф тоғ.

Б о б о а л и
Норизолик, низо, ғавфо чиқарсам дея,
Шоҳ Ғозийга билдирмасдан пинҳон, хуфия,

Низомулмулк атай халққа айлаб таҳлика,
Иккинчи бор солиқ солмиш Ҳирот аҳлига...
Ҳазрат демиш: "Ҳиротликдан олинса солиқ,
Салтанатнинг шаънига мос кўрмайди холиқ,
Ҳирот аҳли юпун бугун, оғир ҳар жонга,
Муносибмас бари Султон, Соҳибқиронга.
Шу солиқни тўлай қолсам мен ўз чақамдан,
Ранжимасму Ҳирот аҳли бундай қадамдан?.."

Б е ҳ з о д к и р а д и . У н и н г қ ў л и д а а н в о й и б и р с у р а т .

Б е ҳ з о д

Ассалому алайкум, азизлар! Ҳазратнинг қутлуғ таваллуд ай-
ёмларига атаб бир сурат ишлагон эрдим. Зинҳор кўнглим тўлма-
ди. Муносиб рангларни танлашда мушкуллик содир бўлди. Олти
ой тер тўқдим. "Навоий ўз боғида" номли бу суратни ҳазратга
ҳадя қилиб олиб келдим.

“Офарин! Офарин!” деган овозлар. Ҳамма суратга қарайди. Суратда бир афсонавий чаман боғ намоён бўлади. Ёрқин ранглар кўзларни яйратади. Ўртада катта гулзор, ундаги очилган гуллар, жонлидай, қўл узатсанг олиш мумкиндай таассурот қолдиради. Зилол сувли ҳовуз шу қадар тиниқки, унда осмондаги қушлар баралла кўринади. Атрофда ранго-ранг дарахтлар ўзларининг гўзал либосларида ям-яшил бўлишиб, бўй-бастларини кўз-кўз қилиш билан овора. Уларнинг шохларида бири-биридан чиройли қушлар, қушчалар сайраб чарчашмайди, қумрилар эса чучут отиб вал-фарж ўқишмоқда... Чаман ичига шариллаб оқиб турган ариқлар шовуллаши эшитилгандай туюлади. Навоий эса мрамар ҳовуз бўйида туриб, зарҳал ҳассасига суянганча чаман боғни завқланиб томоша қилмоқда. Олдига кумуш тобоқларда ҳар хил тилла, ёқуту лаъл, дуру забаржадлар жилваланади... Ҳамма туриб суратни томоша қилади.

Хондамир

Кошкийди, дўстлар билан бу гўзал боғни оралаб бир сайр айласанг!
Боғбонига офарин-е! Таърифини битишга юзта шам ҳам камлик қилур!

Кулагилар.

Машҳадий

Чаман-чаман гулларни кўриб, баҳри дилим очилиб кетди. Оҳ-оҳ! Агар беодоблик ҳисобланмаса, *(бармоғи билан кўрсатиб)* мана шу яшнаб турғон қип-қизил гулни узиб олиб салламга қис-тириб бошқаларга кўз-кўз қилмоқчийдим.

Хондамир

Ҳали гулни узмай туриб, унинг қизил ранги юзингизга уриб-дур, хижолатдан қизариб кетибсиз, устод!

Кулги кўтарилади.

Бобоали

Каминада, Машҳадий жаноблари, сиздан олдинроқ шундай фикр туғилгон эрди. Лекин мени бир андиша тутиб турарди. Бордию гулга қўл узатсам, ана бу қушлар чўчиб, бирдан пориллаб учиб кетмасмикин, хаёлга берилгон ҳазратни безовта қилиб қўймасмикин, дердим ичимда. Чунки ҳазратнинг қобоқларига қарасам, жаҳллари чиқиб тобора тушиб кетмоқда... Худо сақласин, яна дашномга қолмай, деб чўчидим.

Кулги.

Бадахший
Эй, Бобоали, Худога айтгонингиз бор экан, сизни ўзи бир
асради!

Бобоали
Хўш-хўш?..

Бадахший
Мен катта одобсизликка йўл қўйиб қўймай, деб тортиндим,
холос. Йўқ эса, ҳазратнинг қўлларидаги ҳассасини олар эдим-да,
шу сўзларингиз учун бошингизга бир туширар эдим!

Кулги авжига чиқади.

Мамнун Навоий киради.

Навоий
(суратга тикилиб, ҳайратга)
Фаҳмадим, ҳар бирингиз Камолиддин Беҳзод суратига
баҳо бериб, сўз гавҳарларини нисор этдингиз. Аҳсану аҳсан!
Аммо менда бир нарса армон бўлиб қолди....

Барча
(бараварига)
Нима экан?.. Қанақа армон экан?

Навоий
...Агар Бобоали билан Бадахший фавқулодда менинг ҳассам-
ни талашшиб, "сен-мен"га бориб қолмагонларида, кумуш то-
боқлардаги жами олтин ва дурларни сизларнинг бошларингизга
сочмоқни ният қилиб турғондим...

*Қийқириқ авжига чиқади. "Аттанг!", "Аттанг!.." деган овоз-
лар янграйди.*

Навоий
Мулозимни чақирингиз!

Мулозим киради.

Беҳзод санъатимиз юдузи! *(Мулозимга)* Беҳзодга эгар-жабдуқли от ҳадя қилинсун! Давра иштирокчиларига қим-матбаҳо тўнлар ёпилсун!

Беҳзод

(таъзим қилади)

Қуллуқ, ҳазрат, "Ҳамса" дostonларини мутолаа қилдим. Ичи тўла сурат экан! Улардан андоза олдим. Чиздим, қайта чизадурмен. Ҳар ибора бир сурат! Шарафиддин Али Яздийнинг "Зафарнома"сига ҳам суратлар чизмак орзусидамен.

Навоий

Тасанно! "Зафарнома" Соҳибқирон Амир Темур ҳазратлари тарихидур, унга албатта суратлар чизғойсиз, безатғойсиз! У бизнинг улуг тарихимиздур!

Беҳзод

Қуллуқ, ҳазрат! Қуллуқ!

Маъшадий

(ўз елкасидан чопонини олиб)

Ҳазрат, сиз ниҳоятда сахий, қўли очиқ инсондурсиз! Ҳотами Тойдурсиз! Мана барчамизни сийладингиз. Қанча мадрасалар, масжидлар, боғлар барпо этдингиз, етим-есирларга хайру садақалар улашдингиз, шаҳзодаларни қўллаб-қувватладингиз, шилонларда юзлаб, минглаб бева-бечоралар егулик-таом билан қаноатланадурлар. Ҳамма дуо қиладур. Кеча Ансория остонасида катта маърака ўтказдилар: меҳмондорчиликка етмиш бош қўй, йигирма бош от, ўттиз ботмон каллақанд сарфланди... Сиздек саховатпеша зот оламда бўлмаса керак...

Бадахший

Эсимга бир фаройиб воқеа тушди-да. Мавлоно Ҳасаншоҳ деган зарофатли танишимиз бир кун ўғлига дебди: "Ўғлим, уйда егулик, ичгулик йўқ. Сармоя йўқ... Сен мотам либосини кийгин, Низомиддин Мир Алишер одиларига боргин. Мир сўрайдурлар: "Нечук мотам либосидасен? Не бўлди?.." Шунда сен ҳўнграб: "Отамизни бериб қўйдик, устоз... Кафанлик ва жаноза харажати-миз ҳам йўқ..." деб жавоб бергин. Кейин Мир берган ақчани олиб келасен..." "Йўғ-е, отажон! Қандай шундай дея оламен? Ахир сиз тирик туриб..." дебди ўғли. "Айтғонимни бажар!" буюрибди ота...

Ўғил Мир Алишер оддига келибди ва бўлгон воқеани айтиб берибди. Шоир бағоят мутаассир бўлибдурлар ва ғамга чўмган ўғилга қараб, кўзёши қилиб дебдурлар: “Субҳонолло! Кеча отангни кўрғондим, тушпа-тузук юрғон эрди. Аллоҳнинг ирода-си-да... Хафа бўлма. Отанг ажойиб одам, Худонинг беозор бир бандасийди, ҳаммани кулдириб юрарди, жойи жаннатдан бўлсин”. Ҳазрат ақча билан бирга, лозимандага керак бўлар деб, бир неча пўстин, босма чакмон, қўйлак-иштон, тақия ва кафш ҳам ажраттирибдурлар. Мавлоно Ҳасаншоҳнинг қариндошлари, яқин дўстлари ва болаларига қимматли кийимлар бериб, барини азадорлик либосидан озод қилишни тайин этибдурлар...

Бир неча кундан кейин шоир бир маърақада, иттифоқо, Мавлоно Ҳасаншоҳни кўриб қолибди! Кеча ўлгон одам бугун маърақада тирик юрғонмиш!.. “Мен ўлгон эдим, ўлгон эдим, — дебди Мавлоно ҳазратга кўзи тушиши биланоқ. — Бироқ бемисл ҳотамтойлик кўргизғонингиздан кейин қайта тирилиб кетдим!..”

Мир Алишер кулиб юборибдурлар. “Ё Раб, бу бандаларингнинг тириги ҳам бир бало, ўлиги ҳам!” дебдурлар ҳайратда...

Кулги овозлари янграйди.

Овозлар:

— Ҳотами Той ким десалар, чиндан ҳам, Амир Алишер, деб кўрсатмак керакдур!

— Саховатда монанди йўқлар!

— Ул зотга Худо берғон!

— Умрларини узоқ қилсун, илоҳи!

На в о й

Йўқ, йўқ!.. Сизлар айтғон Ҳотам асло биз эмас!

Шунга қиёс этғонингиз ўзи бизга бас.

Устод Жомий сўйлағонлар:

“Ҳотами Тойдан —

Қитмир савол сўрабдурлар нозик бир жойда:

“Сендан сахий кимса борми, айтғил, эй Ҳотам?..

Бор бўлса, ким экан, ажаб, ул бахтли одам?”

“Ҳа, бор. — дебди. — Бир йигитнинг бордим уйига,

Иттифоқо, кўзим тушди тўрт-беш қўйига.

Дарҳол бирин сўйиб, келди пишириб ҳил-ҳил,

Бир парчасин едим, тотли эди бемисл!

“Худо ҳаққи, ширин экан!” дедим мен шодмон.

Қўйларин сўнг бир-бир сўйиб, пиширди мезбон,
Ҳар биридан ўша жойин қўйди олдимга...
Тишга чиқиб, ҳар ён қонни кўриб қолдим-да,
Дедим: "Нега шунча қўйга айладинг жабр?
Мечкаймидим, биттасига тўямен ахир!"
Деди: "Бирон нарсам агар ёққанин билсам,
Сиздан уни аясаму бахиллик қилсам,
Унда отим қизғанчиққа чиқарди аён,
Инсоф билан, нафсин тийиб яшайди инсон..."
Ҳотамдан боз сўрадилар: "Тутдинг қандай йўл:
Эвазига нима бердинг, олтин, мол ё пул?"
Деди: "Бердим уч юз қизил туя, беш юз қўй!..."
"О, сахийроқ экансен сен, буни билиб қўй!"
"Йўқ, йўқ! — деди Ҳотам. — У бор нарчасин берди,
Мен-чи эса, кўп нарсамдан озгина бердим..."

Кўрдингизму, ким Ҳотам Той? Ул йигит Ҳотам,
Ҳотам — борин нисор этғон энг сахий одам!
Башар боғин энг мўътабар самари — эҳсон,
Одамийлик хазинасин гавҳари — эҳсон!..

Мулозим киради.

Мулозим

Султони Соҳибқирон хоқони мансур Абулғози Баҳодирхон
Султон Ҳусайн Бойқаро жаноби олийлари ташриф буюрадилар!

Ҳамма тараддугга тушади. Навоийдан бошқа барча ташқарига чиқишга шошилади. Бойқаро, Низомулмулк, Парвоначи, Қозикалон, Саъдваққос, беклар ва бошқа аркони гавлат аъёнлари кирадилар.

Навоий ва Бойқаро қучоқлашиб кўришадилар.

Бойқаро

Юрт бошига келғонимда — ёш Мирзо Ёдгор
Душман бўлиб қўшин тортди эси йўқ, бадкор.
Шукр, дўстим, уни икков қилдик бир ёқли,
Энди чиқди ёв, тил уқмас махлуқ сиёқли,
Сўз тингламас, муросага юрмас сира ҳам,
Кўнгилларни яралару бермайди малҳам.
Ганим чиқди ўз ичимдан, — бу қандай замон! —

Душманим ким? Жигарбандим Бадиуззамон!
Саваш қурдик, саваш қурдик ўз ўғлим икков,
Қиймалашдик жигарпорам билан беаёв!
Қай ерларда, ўлкаларда кўтармадик тиғ,
Марвчоғу Астробод, Фур ила Панждеҳ,
Балх қолмади, Қундуз.

Навоий
Шоҳим, фарзанд ҳам ниҳол,
Ниҳол эмас, балки ожиз бир гиёҳ мисол.
Тезроқ униб-ўсиб, етмоқ истар вояга,
Унга меҳр керак, зордир у ҳимояга...

Бойқаро
(тесқари ўғирилади)
Унга меҳр керакмикин, бунга шубҳам бор,
Ёмонликни ўйлар фақат, ғаддор, бадқирдор...

Навоий
Шаҳзоданинг ўзларига ҳурмати бисёр,
Соҳибқирон отамиз, деб, қилур ифтихор...
Ота-ўғил можароси — масала бугун,
Узилғон ип уланару... қоладур тутун.

Биз қулингиз ўзларининг раўйлари ила
Балхга бордик, нохуш бўлди аммо ҳосила.
Ортимиздан ўзга фармон қилибдур парвоз,
Кўп сўз бордур, дейдилар-ку, гап кўп, умр оз...
Бўлса эди кошки баланд инсонга ишонч,
Лек инсондан ҳам кўпроқдир фармонга ишонч...

Бойқаро
Оҳ, Алишер! Сиз кўнгли соф, пок тийнатли зот,
Ўзингиздек фаҳм этурсиз ҳаммани, ҳайҳот!
Сизда бор-да меҳрибонлик, одамгарчилик...
Гар отасин ҳурмат этса, боқармиди тик,
Ўзин ёвга қарағондай тутарми магар?
Отам демай, хор-зор қилгай мени муқаррар!
Жаҳли чиқиб, минса агар ғазаб отига,
Ҳеч қачон у қулоқ солмас биров додига!
Ҳа, ҳа, ўғлим одам эмас, бир ваҳший махлуқ,
Изо тортмай падарига ота олар ўқ!

Ўз ўғлим-а?... Ҳа... Белдаги гавҳар дондан —
Бўлгон ўғлим туғилгон-ку қутлуғ онадан?
Азиз ўғлим, зинҳор эмас валади зино,
Сабр айласа, шуники-ку бу мулк, бу маъво?..

(ўзича)

Маҳди улё ҳол-жонимга қўймайди ҳеч ҳам:
"Алишерга эрк бермангиз, эй соҳибкарам,
У ўзига оғдирадур барча ўғлингиз,
Бириктириб иш кўрадур, ҳушёр бўлингиз,
Ғафлат аро эс-ҳушимиз бошдан учмасин,
Ёлғиз қолиб, мусибатлар бошга тушмасин,
Фармон қилинг, Ҳазрат Балхга боргани замон,
Балхдан қувиб юборилсин Бадиуззамон!
Жоним куяр сиз деб, гапим ёмонга йўйманг,
Ҳа, Навоий қудратли зот, эрк бериб қўйманг!.."

Лек ўйласанг, гапи бирдан ростга ўхшайди,
Бир қарасанг, ўша рости озга ўхшайди...
Унисига қулоқ солсанг, куюдир тилинг,
Бунисига қулоқ солсанг, ўядир дилинг...

(Навоийга)

Вазир ила Қозикалон қилдилар гумон —
Ки инсофга келмайди, деб Бадиуззамон...
Гапга кўнса, шу пайтгача кўнар эди деб,
Яхши ният, насиҳатга унар эди деб...
Сўнгра фармон бердик, хатар токи даф бўлсин...

Навоий мағрур турган Низомулмулк билан Қозикалонга қараб қўяди.

Улар назарларини четга оладилар.

Навоий

(заҳархангали)

Токи, вазир шарафларга мушарраф бўлсин...

Низомулмулк ўнғайсизланади.

Ҳа... Сулаймон пайғамбарда бўлмиш бир вазир.
Ул вазирни дуо қилса, мақтаса арзир.
Уни Осаф дер эдилар, оқил кас, зукко,
Шундоқ доно сўзлар эди узугида жо:
"Ҳақ раҳмати сенга бўлсун, инсофли вазир!"

Бироқ Осаф кетар экан дунёдан, охир
Инсофни ҳам ўзи билан олиб кетибдур...

Бойқаро
Хўш, инсофни олиб кетиб, қизиқ, нетибдур?

Навоий
Ноинсофлар орасида инсоф гавҳарин
Қолдирмабдур...

Низомулмулк
(қитмирлик билан сўзни кесиб)
Ўзлари ҳам, бордир хабарим,
Улуғ вазир мақомида жавлон урдилар,
Инсоф нима, адолат, ҳақ, — барин кўрдилар...
Биолар деб бор ақчани этмишлар исроф,
Хазинани қолдирмишлар қоқ-қуруқ ҳисоб...

Қозикалон
(қўшилиб)
Пули Молон мавзеида қурганда кўприк,
Қурувчилар хазинани кетмиш ўпириб...
Шоҳидлар кўп...

Навоий
Шоҳидлар кўп, гапингиз тўғри,
Барчасининг ҳисоби бор, йўқ бунда ўғри.
(хотиржам)
...Аллақачон барбод бўлгон Сулаймон тахти,
Ўлиб кетгон Осаф...
Айтсам, камина бахти:
Адо этдим ҳолиқудрат шоҳим хизматин,
Унутмадим лекин зинҳор Осаф ҳикматин.
Вазир танлашда Темурбек кўп моҳир эрди,
Вазир зоти асил бўлсин, бардошли, дерди,
Олгулик жойидан олсин, қилмай хиёнат.
Бергулик ерига берсин, шулдир диёнат.
Кек сақловчи ҳасадчилар, ичи қоралар
Вазир бўлса, салтанатни пора-поралар.
Аббосийлар халифаси Мустаъсим Биллоҳ
Аълабийни вазир қилди...
Бироқ ул суллоҳ
Халифани ич-ичидан ёмон кўрарди,

Лек подшога содиқмен, деб лофлар урарди.
Билдирмасдан душман билан бириктирди тил,
Хукмдорни авраб-алдаб, қолдирди ғофил,
Фитна қўзгаб, бошлаб келди Ҳулағухонни,
Зулумотга айлантирди давру давронни.
Халифанинг боши кетди, элни босди ғам,
Бир вазир деб тугаб битди халифалик ҳам...

Н и з о м у л м у л к

(безовталаниб)

Сўзамоллик борасида мавқенгиз улуғ,
Тенглашмоқчи эмасмиз ҳам, даъвойимиз йўқ,
Бу сўзларнинг бизга нечоғ дахли бор экан?
Биллоҳ ила аълабийлар на даркор экан?..

П а р в о н а ч и

(ўзича кулган бўлиб)

Водарифо, Биллоҳ қайда, Шоҳ Ғозий қайда,
Аълабий деб, сўз қотмоқдан ахир не фойда?..

Н а в о и й

Сўз туғилса, беҳудага туғилмайдур у
Ва бесабаб пайдо бўлмас кўнгилда ғулу...
Қимирламас дарахт учи бекордан-бекор,
Фитна қилғон ичиқора албат бўлур хор!
Гап эгасин топар, деган мақол ўлмагай,
Унга меҳр қўйғон зинҳор навмид қолмагай.

Н и з о м у л м у л к

(киноя билан)

Рост айтдилар, беҳудага туғилмайдур сўз...
Бу байтларга, подшоҳим, ташласунлар кўз...
Бундай сўзга тўлиб-тошмиш "Ҳайрат ул-аброр",
Қоғозни ҳам уялтирар каломлар бисёр...

*В а з и р и а ʼ з а м мамнун бир қоғозни қўйнидан чиқариб
Б о й қ а р о г а узатади ва таъзим билан ортга чекинади.*

Б о й қ а р о

(ўқийди)

Ҳақ сени адл эттали султон этиб,
Зулм ила сен халқни вайрон этиб...

Эйким, қавий айлади давлат қўлинг,
Зулм сори тушти ва лекин йўлунг.

Зулмунг эрур кундузу фисқинг — кеча,
Зулм ила фисқинг неча бўлғай, неча?..

Атрофга қарайди. Жимлик чўкади.

Ўқиғондим... қайд этилгон зулмкор шоҳлар,
Шоир шундоғ, барчамизни этгай огоҳлар...
Унга шундоғ ҳуқуқ бергай Ҳақ-Худо ўзи,
Ўшал важдин мангу қолгай шоирнинг сўзи!

Н и з о м у л м у л к е р г а қ а р а б қ о л а д и .

Н а в о и й

(Б о й қ а р о г а, ў н ғ а й с и з л а н и б)

Ҳамма подшоҳ сиздек эмас, хоқони мансур,
Рост, бу сўзлар золим шоҳлар ҳақида турур.

Омад тилар чин юракдан соф дилли инсон,
Қалб тубида бўлмас фасод, кир ила нуқсон...
Маъзур тутинг, Соҳибқирон, гап кўп, умр оз...
(ўйга чўмиб)

Жоним, умрим бахш айладим Сиз учун, устоз!

Б о й қ а р о

(Навоийга)

Биз сизгамас, сиз бизларга устоз эрурсиз,
Бирга бўлинг, сизсиз бизга ҳаёт сурурсиз!

Н а в о и й

Аммо ҳаёт, тақдир берар бизга таъзирлар:
Билинг: кам-кам вафо қилгай шоҳга вазирлар!
Мен тарихни нақд этдим, бизнинг кунлар ҳам
Тарих бўлиб қолажақдир, йўқ бунга шубҳам.
Бизлардан ҳам сўз очғонда, келажак авлод,
Дейишмасми: вазир барин айлади барбод,
Вазир пинҳон душман билан бириктирди тил,
Ҳукмдорни авраб-алдаб қолдирди ғофил,
Гумон қилиб содиқ ўғил Бадиуззамонни,
Фитна қўзғаб, бошлаб келди тўс-тўполонни?..
Дейишмасми: ота-ўғил орасин бузди,

Нифоқ солди, маҳкам меҳр ришгасин узди?
Дейишмасми: султонни ҳам хароб этди, деб,
Мамлакату орзуларни сароб этди деб?..

Б о й қ а р о

(ғазаб билан Н и з о м у л м у л к к а қараб)

Ҳали сен... сен... шундай нопок, нобакормусен,
Минг хил йўлга юра олар устакормусен?
Феъл-атворинг шубҳа солар эди кўнглимга,
Шоҳга хизмат этмасанг сен, қилурсен кимга?
Шатранждаги фарзин янглиғ найрангларинг кўп,
Аввалда ҳам таъзирингни егандинг-ку хўп?
У деб, бу деб душман қилиб қўйдинг ўғлимни,
Майдонларда қисқа қилиб қўйдинг қўлимни...
Ўзбошимча элга солдинг солиқлар пинҳон,
Чорлармусен ёки элни қилмоққа исён?
Эл бўлмоғинг мушкул чоғи, кўрнамак, бадбахт.
Топғонинг шул: фитна, низо, қинғирлик фақат.
Сени ўзи... ё алҳазар...

Қ о з и к а л о н

(ўртага тушиб, таъзим билан)

Афв этинг, шоҳим,
Олийҳиммат подшоҳим, олампаноҳим!

П а р в о н а ч и С а ъ д в а қ қ о с

"Кечиримли бўлинг!" деган пайғамбаримиз,
Сифинамиз сизга, шоҳим, сиз сарваримиз!
"Биттангизнинг ҳам бурнингиз қонатмасмен", деб.
Келасиз-ку барчамизнинг ғамимизни еб...

Н а в о и й

(вазирга ишора қилиб)

Ёмон касдан яхшилиқни кутмак, тошдан — сув,
Чаён билар фақат чақмоқ, чақмоқни, ёху!
Ўзлари хўп содда, шоҳим, ишонурлар, баъд —
Салтанатга панд бергай ул, аён оқибат!
Ул нопокни, қувмак лозим саройдин бадар,
Қувмак лозим то тупканнинг тубига қадар!

Н и з о м у л м у л к

(ўзини шаҳаншоҳ оёғига ташлаб)

Йўқ, йўқ, шоҳим, раҳм қилинг, итингиз бўлай,
Кет десангиз, кетай, бор, ўл, десангиз — ўлай!
Шоҳим, мендан ўтган бўлса, кечиринг бир бор,
Хизматингиз қилиб юрай, мисли чорикор!

Неки қилсам, фақат сизни, сизни деб қилдим,
Тинчлигингиз, оромингиз муқаддас билдим!

(ўкраб йиғлаб, шоҳ оёғини ўпиб)

Бир нотавон, бир бечора, хор қулингизм-а-а-ан
Шафқат қилинг, меҳрингизга зор қулингизм-а-а-ан

Пауза

Б о й қ а р о

(аянчли боқиб)

Тур! Эр киши йиғламайдур! Эрга бу иснод!
Кўзингни оч, айбни ювмас кўзёшу фарёд!..

*Б о й қ а р о в а а ь ё н л а р ч и қ а д и л а р . Н и з о м у л м у л к ў р н и -
г а н т у р и б , Н а в о и й г а х ў м р а й и б қ а р а г а н ч а й и р о қ л а ш а д и .*

П а р д а

УЧИНЧИ ПАРДА

Бешинчи кўриниш

Боғи Жаҳоноронинг катта бўлмаси. Чап томонда жигарранг нақшиннигор қўштабақа эшик. Ўнг томонда ҳам, рўпарада ҳам эшиклар кўринади. Саҳна бўш.

Чап эшикдан Н а в о и й киради.

У қандайдир ҳаяжонда.

Н а в о и й

(ёлғиз)

Нималар бўлмақда ўзи? Машҳад зиёратига кетгон вақтимда хоқони мансур Б о й қ а р о жаноблари Пули Чароғ довони этагида Султон Бадиуззамон билан саваш қурибдурлар! Ана шундан кўрқон эрдим!.. Ота енгибдур, ўғил мағлуб бўлиб қочиб жон сақлабдур... Ўша ёқларда тоғу тошларда сарсон-саргардон юрганмиш... Яна бостириб келамен, дер эмиш... Одамлар, авомунносдин эшитибмен! Ҳамма гапирмақда! Ҳатто, бунга қандай тинч қараб турдилар, деб мендан ўпка қилишмақда! Менга билдирмагонлар. Билгонимда бунга сира ҳам йўл қўймас эрдим! Бу шармандалик-ку! Ё, Раб! Қандай қилиб ота билан ўғилни бир-бирига қилич ўқталтирдинг, ахир? Ўғил отага қандай қаради? Ота-чи?..

(Бир оз ўйланиб)

Барчасини мулк қутуртирадур. Мулк олишим керак, мулким йўқ, мулксизмен, дейишадур шахзодалар! Мулк кимники ўзи, деб сўраб ҳам қўймайдурлар. Кимники эканини, подшоники ҳам эмаслигини билмайдурлар. Мулк Аллоҳники! Мулкни Аллоҳ ўз суйгон бандасига ўзи берадур, кимга беришни ўзи биладур.

(У ёқдан-бу ёққа юради).

Ҳозир хоқони мансур билан Бадиуззамонга Фароҳ ва Сейистонни, Астрободни эса Мўмин Мирзога бериш ҳақида сўзлашамен. Уни шунга кўндирмоғим керак. Кечиктириб бўлмайдур! Шунда мамлакатга тинчлик инадур. Йўқ эса, салтанат чок-чокидан кетади-ку! Отанинг катта ўғилга қурол кўтарғонини кўрғон қолғон ўн уч ўғил ва бошқа набиралар жим қараб турадиларму? Мумкин экан-ку, дейдир. Барчаси бир-бирига бош эггиси кел-

май, бир-бирларига қарши қилич яланғочлайдурлар, найза ўқта-ладурлар! Отага ҳам тик қарайдурлар, қарши чиқадурлар. Худо ана ўшандан сақласун! Шуни тушунтирмак лозим. Уларнинг бошларини бириктирмак даркор. Бадиуззамон Мирзо билан саваш қурибсиз, дея подшодан ўпка-гина қилишга ҳам фурсат йўқ! Подшодан фармонни олибоқ, тоғ-тошларда юрган Бадиуззамон Мирзо олдига жўнаб кетамен!.. Излаб топамен! Юрт тинчлиги ҳамма нарсадан муқаддас!

Бойқаро киради. У хушкайфиятга.

Бойқаро

О, Алишер! Мулку миллат эгаларининг етакчиси, хоқон давлатининг умиди, султон ҳазратларининг яқин дўсти, ҳақиқат ва дин низоми Амир Алишер... Машҳадда узоқ қолиб кетдилар, тезроқ дийдорларини кўргимиз келди. Шеърий мажлисларини ҳам соғиниб қолдик.

Навоий

Бизнинг эрмас, ўзларининг шариф маъноларга бой мажлислари, десалар тўғрироқ бўлур. (*Ўзича*) Ҳозир шеърий мажлислар фурсати эмас, шекилли...

Бойқаро

(табассум қилиб)

Ўзларига айтадурғон жуда муҳим гапларим бор. Аввалан, ҳованови кундаги ўтиришда Мир Хусрав Деҳлавийнинг бир байти ҳақида Мавлоно Лутфийдан сўзлаб, ўзлари ҳам қўшилиб таҳсинлар ўқиғонларига озроқ эътироз билдирмакчийдим...

Навоий

(таажжубда)

Эътироз билдирмакчийдим?..

Бойқаро

Ҳа. Фақат ўзлари ўша кунги воқеани бир эсга солсунлар...

Навоий

Ўша кунги воқеаними? (*Эслаб.*) Йигирма бир ёшдалигимда юз берғон воқеа... Бир кун баҳор айёми палласи, кўчада келардим, қаттиқ ёмғир ёғарди. Ён кўчадан Мавлоно Лутфий чиқиб қолдилар. Бирга йўлни давом этдирдик. Янги ғазал ёзғон-ёзмағон

ним ҳақида сўраб-суриштирдилар. Маликул-калом ёмғир томчиларининг бир-бирига уланиб, ришта, ип ҳосил қилаётганига қараб, улуғ устоз Мир Хусрав Деҳлавийнинг бир сеҳрли байтини ёдга олдилар. Байтда, худди шундай кучли ёмғир маҳалида кўчада кетаётган бир дурри якто соҳибжамолнинг лойга тойилиб, йиқилиб тушгани ва ғояти нозук адолигидан ёмғир ипига осилиб ўрнидан туриб олгани таърифланмиш эрди...

Б о й қ а р о

Ҳа... жуда чиройли манзара экан.

Н а в о и й

Жуда чиройли! Бу таъриф Мавлоно Лутфийга бағоят ёқиб тушди. Камина ҳам таҳсинлар ўқидим. Кейин бошқа мажлисларда ҳам айтиб юрдим, нуктадонлик анжуманларида кўп офаринлар эшитиш насиб этди. Айрим давраларда байтга муносиб мақтовгап тополмай ҳам қолдилар. *(Пауза)*. Ҳатто каминангиз сиз эслатган ўша анжуманда буни айтиб, ўзларидан ҳам таҳсинлар эшитамен, дея умидвор эрдим... Нодир ўхшатиш таърифида муболағалар қилсалар керак, деб ўйлағондим.

Б о й қ а р о

Афсуски, бу байтдаги ўхшатишнинг бир ожиз томони бор...

Н а в о и й

(ҳайратланиб)

Ожиз томони бор, дейдиларму? Қандоқ ожиз томони бор экан? Байтда ҳамма нарса гўзал, ўз жойида...

Б о й қ а р о

Афсуски, жойида эмас... Ёмғир томчилари кўқдан пастга қараб ёғадур, шу сабабдан ёмғир риштаси ҳам пастга қараб ҳаракат қиладур. Шундоғму?

Н а в о и й

(иложсиз)

Шундоғ...

Б о й қ а р о

Бинобарин, лойда тойилиб йиқилган нозик адо париваш ёмғир "иши", "ришта"сига осилиб, ўрнидан туриб кетмоғи но-

мумкиндир, чунки ёмғир ипи юқорига эмас, пастга қараб тортадур...

Навоий
(дол қолиб)

Субҳонолло! Мантиққа асосланғон бу фикрингизга қўшилмай чорам йўқ. Ростдан ҳам, ёмғир томчилари юқоридан қуйи иниб келадур. Шу сабабдан, ёмғир риштаси пастга тортадур. Йиқилғон паривашнинг уни ушлаб ўрнидан турмоғи мумкин эмас... Фақир билдимки, байтга таҳсин ўқиғонлар, камина ва ҳар киши ҳам-ким бунга даҳлдор бўлмишди, ғалат қилғон эмишдурбиз. Фақир ўз дидимда нуқсон борлигига имон келтурдим... Эътирозингиз қабул бўлди...

(Пауза)

Биздан саҳв ўтди, бағоят хижолатдурмен. Шубҳа йўқ, ўзлари чинакам шеършуносу заршуносдурлар... Сиз ҳазратнинг хўб ашъорингиз, дилтортар абётингиз бағоят кўпдир ва улус ичра машҳурдир. Шеърӣй мажлисларимизнинг жони, ашъору абётимиз мезони, давримизнинг Султони Соҳибқиронидурсиз. Мана ҳали юборғон янги ғазалингиз ҳам Хусайний чаманидаги ажиб гуллардан бири бўлибдир. (*Кўтаринки руҳга*) Эътибор берингиз: Ошиқ иштиёқи зўридин хаёл қилдики, ёрни кўргач фиғон жондин бурун чиққай; лекин жоннинг қаттиқ рашки келиб, фиғондин бурун чиқишга ошиқадур! Жуда гўзал айтилғон:

Сени кўргач, дер эдим, чиққай фиғон жондин бурун,
Чиқмасун деб рашқдин, жон чиқти афғондин бурун...

Ифода бағоят нафис!

Бойқаро

Қаттиқ мақтаб юбордилар. Хижолатдадурмен. Бизларники ҳавас, холос...(*Мавзунӣ ўзгартириб*) Аввал айтғондим, назм аҳлининг жаҳонороси, дард ила шавқ йўлининг ёрқин сиймоси, равваҳаллолоҳу руҳаҳу Мир Хусрав Дехлавийнинг тўрт девонини йиғиб итмомиға еткурдум, ғоят зебу зийнат бирлан замон хушнависларига китобат қилдурдум. Ул маликул-каломнинг ғазалиёти, маснавийлари, қасидалари, рубоийлари монанди йўқ ҳайратангиздур...

Навоий

Бу қилинғон ишға офаринлар деймиз. Бағоят савобли иш бўлубдур. Хурсандлиғимга олам торлиқ қилур. Билурсиз, устод Мир Хусрав Деҳлавий жаҳон адабиётида девон тузиш анъанасини бошлаб берғон сиймодурлар.

Б о й қ а р о

Худди шундоғ. Девон – улкан хазина. Унинг ичида дуру забаржад, лаълу марварид, ақиқу гавҳар, тиллаю кумуш жобажо. Лекин уларга тартиб берилмаса, ҳаммаси аралаш-қуралаш бўлиб кетадур, керак нарсангни излаб топа олмай қолурсен.

Н а в о и й

Рост дедилар. (*Ўзича*) Менинг кўнглимда нелар кечаётғонини билмайдурлар. Мен Бадиуззамонни ўйлайдурмен. Бу гаплар тезроқ тугаса кошкийди...

Б о й қ а р о

Алишер! Девонлар тузишда янги бир йўлни жорий этмакчимен.

Н а в о и й

(*ажабланиб*)

Хўш?.. Қандай янги йўл экан? (*Ўзича*) Подшонинг жуда кўп салтанат ташвишлари ичида вақт топиб, бир шоирнинг девонлари билан машғул бўлмоғи жула ҳайратланарли ҳодиса! Бу миллат омади, бахти!

Б о й қ а р о

...Девонлардаги ғазалларни ўқиш, уқиш, топиш осон бўлмоғи учун, ҳар бир ғазал устига унинг қайси вазн, иложи бўлса, баҳрда иншо этилғони кўрсатиб қўйилсин. Шундоқ фармон берилди. Мир Хусрав Деҳлавийнинг тўрт девони шу йўсинда китобат қилинди. Абёти адади ўн саккиз мингдан ошибдур. Сўнг она тилимизда аруз вазни ва баҳрлар ҳақида бир йўл-йўриқ, қоида-қонун йўқлиги билинди, шундай рисола битсалар кўркам иш бўлур эрди, чунончи, "Мезон ул-авзон" отлиқ... Шуаро учун мактаб бўлурди.

Н а в о и й

(*таъзим қилади*)

Таклифлари учун қуллуқ, Ҳазрат. (*Ўзича*) Сўзлари ниҳоясига етди, шекилли. Энди ўз дардимни айтсам ярашар...

Бойқаро

(*бунга имкон бермай*)

Алишер! Инжил арифи ёқасидаги "Ихлосия" хонақосида ўзларининг муборак қадамлари учун ажратилгон хос ҳужра бор эрди, эшитдимки, уни муаррих Мавлоно Мирхондга тобшуруб, "Равзат ус-сафо" китобини охирига етқуришни амр этибдурлар...

Навоий

Худди шундоғ, Ҳазратим! "Равзат ус-сафо" улуғ тарихимиз тавсифига бағишлангон асардур. Унинг еттинчи китоби айнан Султони Соҳибқирон тарихи билан безатилғай. Ўз кутубхонамиздан бўлма ажратиб, Мавлоно Мирхонд набираси, салоҳиятли муаррих Мавлоно Хондамирни ўтқаздириб қўйдук, ҳозир мазкур еттинчи китобни иншо этиш пайида... (*Ўзича*). Зора Бадиуззамон Мирзо ҳақидаги гапга навбат етса... Балки ўзлари сўз очиб қоларлар...

Бойқаро

Кўпдан бир орзуим бордурки, мени сира тинч қўймас. Алишер! Ҳозиргача ўзлари икки девон тартиб бердилар, "Бадоиъ ул-бидоя", "Наводир ун-ниҳоя" жўшқин ёшлик девонлари. Энди бутун қўли гул хаттотларни чорлагайсиз, хоҳласунлар, Жаҳонорода ўлтурсунлар, хоҳласунлар Халосияда, Ихлосияда ёки бошқа боғлар, қасрларда. Тўрт жилдлик куллиёт тартибига киришғойсиз. Бир муддат Мурғоб бўйидаги боғда бу борада сўзлашгон ҳам эрдик. Ёдингиздаму? Тўрт девоннинг умумий номи ҳақида баҳс этгандик. Унинг номини "Ҳазоин ул-маоний" — "Маънолар хазинаси" деб белгилагон ҳам эрдик ўшанда. Абётингиз адади йигирма беш мингдан ошиб кетмиш ва ғазаллар ҳар жойлардан макон топмишдир. Барчасини бир қасрга жамлаш лозим. Ҳар ғазал устига унинг вазни, баҳри кўрсатиб қўйилсун. Камолиддин Бехзод фаройиб суратлар чизиб берсун... "Ҳазоин ул-маоний" миллатимиз, салтанатимиз шарафини дунёга кўз-кўз қиладургон муҳташам ҳайкал бўлур!

Навоий

(*Ўзича*)

Субҳонолло! Бу дўстларни кўрингиз! Мен жоним қақшаб дўстим Шоҳ, Ғозий Бойқаро ҳазратларини ўйламоқдамен, фарзандлари билан иноқ бўлишларини, дориломонликда кун кечиришларини Аллоҳдан тиламақдамен, ғамини емақдамен, дўстим эса ўзини ўйламай, мени деб ташвишлар чекмақда! Қанча ташвиш! Аллоҳга шукр! Аллоҳга шукр!

(Бойқарога жилмайиб қараркан, қўл кўкракда)

Катта вазифа қўйдилар... Таклифингизни қабул айладук. Миннатдордурмен!.. *(Пауза)* Ҳазрат, ўзлари бутун дардларини айтиб бўлдиларму?

Бойқаро

(кулиб)

Бўлдим, Алишер, бўлдим!

Навоий

(қўлини кўксига қўйиб)

Энди, озгина ўпка қилишга ижозат бергайсиз...

Бойқаро

(таажжубда)

Ўпка қилишга, дедиларму?..

Навоий

Худди шундоғ, ҳазратим! Мен бағоят қўрқиб, ҳадиксираб юрғон воқеа, афсуски, рўй берибдур! Пули Чароғ довонида ўғлингиз Султон Бадиуззамон билан саваш қурибдурсиз!

Бойқаро

(ерга қараб)

Ҳа, савашининг олдини олиб бўлмади...

Навоий

Нечук камина бундан гофил қолдим?

Бойқаро

(бир оз хижолат бўлиб)

Маъзур тутғойлар... Ўзлари Машҳад сафарида эдилар. Сарой аёнлари, Низомиддин Мир Алишерга бу воқеани айтиб, безовта этиш кони гуноҳдир, сихҳатлари ҳам дуруст эрмас, ул зот Машҳад зиёратидан қайтгунларигача Пули Чароғ ишини адо этиб келғойбиз, дедилар, мени ишонтирдилар. Алқисса,

кўп муноқашалардан сўнг, кўнглим энди мойил бўлиб турғонда, валиаҳд ўғлим олдимга кўп шартларни қалаштириб ташлади, гоҳ Балхни берасен дейдир, гоҳ Қундузни ҳам қўшасен, дейдир... Сигмайдурғон жойга ароба соладур...

Навоий
(қизишиб)

Ахир бизда ҳар босғон қадамимизни, олғон нафасимизни ўлчаш учун, Аллоҳга шукр, энг аъло андоза, ибрат бор-ку: Худо номини миллатимиз пешонасига ёзғон — Соҳибқирон Амир Темур Кўрагон! Биз унинг кўзгусига ўзимизни солиб кўрғойбиз! Ахир, билурсиз, Мироншоҳ Мирзо Ҳулагуҳон тахтини эгаллаб, кўп беадаблиқлар кўргизди, хазинани совурди, табаррук отасини кексайиб қолди, энди тахтни фарзандларига берсун, деган дашномларни атрофга ёйди, маломатлар қилди, инсон шаънига ярашмағон кирдикорларга йўл очди! Уруш қиламен, деса, қанча важ-карсонлар! Лекин Соҳибқирон Амир Темур унга қарши қурул кўтармадилар-ку! Ҳатто ғаним томонига ўтиб бобосига қарши жанг қилғон ношукр набиралари Султон Ҳусайн Мирзо билан ҳам низога бормадилар-ку! Нечун? Ҳар қанча айб иш қилсалар ҳам сабр-бардош этагини тутдилар. Насиҳат, кенгаш, муроса, яхшилик йўллари изладилар. Биз ҳам сабр-тоқат билан шу йўлдан юрсак бўлмасмиди?..

Бойқаро
(сал малол келгандай)

Алишер... сўзларингиз ўринли, тан оламен... Лекин, афсуслар бўлсинки, мен Соҳибқирон Амир Темур эмасмен, Бадиуззамон Мирзо ҳам Жаҳонгир Мирзо эмас... Боқингиз: Жаҳонгир Мирзо бетоблигига қарамай, дардини яшириб, ота юзидан ўтолмай, душманга қарши жангга жўнағон эрди, Бадиуззамон Мирзо эса душманга эмас, йў-ўқ, ўз отасига қарши савашга отланадур! Иккиси ҳам Темурий Мирзолар. Аммо бири Осмон, бири Ер...

Навоий

Йўқ, йўқ, Султони Соҳибқирон! Аммо бир нарсани унутмасунлар! Муқаддас қон — битта! Аллоҳга шукрки, то ҳануз темурийлар томирида Соҳибқирон Абулмансур Амир Темур Кўрагон қони тепиб турибдур! У ҳеч қачон тўхтаб қолмайдур! *(Бир оз жимликдан сўнг)* Бежиз эмас, ҳарб майдонида от суришда, қилич ўйнатишда, баҳодирликда, жанг жиловини тутишда сизни Соҳибқирон Амир Темурга ўхшатурлар. Бундан ғурур туямен.

Темурийлар ичида сиздай саркарда йўқ. Шоҳим, Султон Бадиуззамонга ҳам ҳиммат назари билан қараш жоиз. Унга бир мулк бериш керак, холос, мулк! У отасини ҳурмат қиладур, падари бузрукворини тахтдан кетказиш ҳақида зинҳор ўйламайдур!

Б о й қ а р о

Сиз билмайсиз, унинг нияти ёмон!..

Н а в о и й

Шу сўздан тийилайлик, Ҳазратим! Агар фарзандимизни ёмон десак, ёмон бўлиб бораберади. Нима иш қилсам ҳам барибир ёмонга чиқамен, дейдир, ёмонга яна ёмонни кўшадур. Яхши сен, деб мақтаб қўйилса, яхшиликка интиладур... Бадиуззамон Мирзо ўзини камситилгон санайдур. Бунга сабаблар бор. Онасининг жавобини бердингиз. У шуни деб бошқа шаҳзодалар олдида хўрланиб қолди. Ўзини валиаҳд деб атаб юрадур. Лекин валиаҳддай шавкати йўқ. Ўзи келишгон, шоиртабъ йигит. Сизнинг ўғлингиз-да! Ўғил отасига тортмай қаёққа тортадур? Бу матлаъ Бадиуззамон Мирзога тегишли:

Эй сабо, гар сўрса ҳолим, шаммаи ул сарвиноз,

Эврүлүб бошиға мен саргаштадин еткур ниёз.

Б о й қ а р о

Яхши айтибдур. (*Ўйланиб қолади*) Лекин саройда Бадиуззамон Мирзо ҳақида доим бадбин гаплар юрадур...

Н а в о и й

У гапларни кимлар айтишига, қайси туйнуқдан чиқишига диққат қилмак лозим. Ҳазрат, илон заҳар сочадур, чаён фақат чақишни биладур. Вазири аъзам Низомулмулк ва унинг атрофидагилар тўқиб чиқарадилар барини. Ҳали у чаён ўрмалаб юрибди, қаерга заҳрини сочишни билмай. Огоҳ бўлайликки, ҳеч ким, мана шу Шоҳ Ҳазратнинг ишлари яхши юришиб кетсун, кўнгилдаги орзуларига етсун, демайдур. Зинҳор! Агар сиз ўғилларингиз билан иноқ бўлсангиз, фитначиларнинг иши юришмай қоладур. Юртда парокандалик, низо қўпса, улар ёнингизга кириб, чора топғондай бўлиб, ўз чўнтақларини қаппайтириш, ҳурматларини ошириш пайида бўлурлар, танг вақтида, ҳаммадин олдин, сизни ташлаб, ўз жонини сақлаб қочурлар...

Б о й қ а р о

(*ўйланиб*)

Нима қилмак керак?

Навоий

Шоҳим! Соҳибқирон Амир Темур юртни сақлаш, тинчликка эришиш учун, ўзи емай едирди, ичмай ичирди, ақча деганга ақча берди, мол деганга — мол... Элнинг катталарини ака ўрнида, кичикларини ука, фарзанд ўрнида кўрди. Юртимизга тинчлик керак, осмонимиз тиниқ бўлсун, Ҳазрат! Бунинг учун энг аввало, Султон Бадиуззамонга мулк бериб кўнглини овлаш лозим, у катта ўғлингиз! Шунда у ўзи билан ўзи овора бўладур. Бошқа укалар ҳам унга қараб қадам ташлайдурлар... Агар хутбада унинг номини валиаҳд сифатида сизнинг номингиз ёнида қўшиб ўқи-салар, бас, нур устига алан-нур бўлур эрди.

Бойқаро

(юмшаб)

Нима қил, дейдилар?

Навоий

Султон Бадиуззамонга Фароҳ билан Сейстонни бериш ҳақинда, Астрободни суюкли набирангиз Мўмин Мирзога топшириш тўғрисида фармонга имзо чексалар кифоядур... Такрор айтамен: сизнинг томирингизда, уларнинг томирларида битта қон оқиб турибдур, муқаддас Амир Темур қони! Қон бирлаштирадур, иншооллоҳ! Бунга сира шубҳа қилмасмен!

Бойқаро

Астрободни... Музаффар Мирзога берсам дегандим... *(Ўзича)*
Йўқ эса, маҳди улё дод деб юборади-ку!

Навоий

Музаффар Мирзога ҳам албатта мулк берсунлар. Юртимиз улуғ, Балх ҳокимлигини берингиз. Чунончи, Сарахс, Машҳадлар ҳам бор, Марв бор. Мўмин Мирзо энг катта набираларидур... Буни унутмасунлар.

Бойқаро ўйланиб қолади.

Навоий

Шаҳаншоҳим! Қутлуғ орзум — муборак сафар,
Ҳаж нияти кўнглимга нур берар жилвагар.
Худо суйғон бандаларга йўллар ҳам очиқ,
Олам ҳам тинч, ўзи ҳам соғ, ризқи ҳам сочиқ...

Мусулмонлик зиммасида мавжуд бешта ҳис,
Бири энди ўксук бўлиб қоладур, эссиз:
Дармон йўқдур, бемордурмен, рамақда жонмен,
(Ўзича)
Қўрқаменким, топмам ортиқ ҳажга имкон мен.

Б о й қ а р о

Йўллар хатар, эллар нотинч, учиб турар ўқ,
Умр учқур, ўқдай елар, унга ишонч йўқ.
Бағдоду Шом томонларда замон паришон,
Гоҳ у ёқда, гоҳ бу ёқда исён, ғалаён.
Кишварларда бошбошдоқлик авжида жуда,
Йўллар нотинч, хатар бисёр, эмас осуда...

(Ўзича)

Алишерга рухсат йўқдур, у юртга посбон,
Дўстим бордир, кўнгиллар тинч, юрт дориломон!
Алишер гар юртда бўлса, мен тинч юрамен,
Ҳажга кетса, Алишерсиз қандоғ турамен?
Қутлуғ ёшда олис йўлга чиқмак ҳам хатар...

Н а в о и й

(Ўзича)

Боролмасмен энди рухсат бўлса ҳам агар...

(Б о й қ а р о г а)

Муродим шул: ҳаётимнинг тугар чоғида,
Эмин-эркин Ансория хонақоҳида
Жорубкашлик қилай дейман, савобга қолай,
Холис хизмат этай, элнинг дуосин олай...

Б о й қ а р о

Ниятингиз ихлосдандур, бахтингиз кулғай,
Икки дунё саодати сизга ёр бўлғай!
Ҳасса тутиб, мункиллашиб юрайлик, дўстим,
Элу улус камолини кўрайлик, дўстим!

Б о й қ а р о ва Н а в о и й боғни айланишга чиқиб кетадилар.

П а р д а

Олтинчи кўриниш

Бешинчи кўринишдаги манзара. Чошгоҳ палла.

Ўнг томондаги эшиқдан Хадичабегим, Опоқбегим ва Давлатбахтлар кирадилар.

Хадичабегим

(у ёқ-бу ёққа қараб қўяди)

Бегона йўқму?.. Эшикни маҳкам ёпинглар, эҳтиёт бўлиш керак. Қараб қўйинглар. Эски кундошимиз Бека Султонбегим яна сарой атрофида ўралашиб юрғонмиш... Кўрингонга, Мўмин Мирзони валиаҳд қиламен, Астрободни олиб берамен, дермиш.

Давлатбахт

Айтса айтаберади-да, маликам! Ким бўпти у? Қўлидан нима келарди...

Хадичабегим

Валиаҳд — катта ўғли-ку, набирасига бало борму?

Опоқбегим

Лекин набираси Мўмин Мирзо яхши йигит бўладур...

Хадичабегим

(ғижиниб)

Опоқ, нега сен нуқул Мўмин Мирзо, Мўмин Мирзо, деганинг деган?.. У куни ҳам гапирдинг, индамадим. Кўп гашимга тегма! Тўғри, сени яхши кўрамен, саройдаги ҳеч бир малика Шоҳ Ҳозийни сендек парвариш қилолмайду, шунинг учун Султоним ҳам сени ардоқлайдулар, суядулар, жони дилсен, буни биламен. Айниқса, май ичиб, беҳузур бўлгон вақтларида бутун маликалар ичида ёлғиз сен подшоҳ кўнглини топа оласен. Бу ҳатто менинг қўлимдан келмайди. Ҳурматинг баланд. Аммо иззатингни унутма! Мўмин Мирзодан нима топдинг ўзи, сира тушунмаймен...

Опоқбегим

Сабабини айтайми, маҳди улё жаноби олиялари? Сабаби бор. Мўмин Мирзо туғилгонда мен доялик қилгондим. Подшоҳим ўзлари буюрғондилар, қарагин, деб. Кўз олдимда дунёга келгон. Жуда қийналиб туғилгон бола бечора! Онаси Хонимбегимга қа-

раб туриб, худди ўзим тукқандек азоб тортғонмен! Ўз боламдек кўрамен. Шундан меҳрим тушиб қолғон. *(Чалғитишга туришиб)* Мен сизга айтсам, ҳарам маликалари ичида бир гап юрибдур, гўёки Навоий ҳазратлари хоқони мансур билан Султон Бадиуззамонни яраштириш ҳаракатида эмишлар...

Д а в л а т б а х т

Рост. Хоқони мансур ҳам рози бўлибдилар, ҳар нарсага тай-ёрмен, бизга юрт тинчлиги керак, душманларга қарши курашиш ўрнига, болаларим билан жанг қиламенму, олам-жаҳонга кулги бўламен-ку, дебдилар. Навоий ҳазратлари жуда хурсанд бўлғон эмишлар, подшога, фақат Бадиуззамон Мирзо эмас, бошқа шаҳзодаларни ҳам ўйласунлар, ҳаммасини бирдай тенг кўрсунлар, деганмишлар.

О п о қ б е г и м

Бирини азиз санаб, иккинчисини камситмаслик керак, деб уқтирибдурлар, мен ҳам эшитдим.

Х а д и ч а б е г и м

(жиғи-бийрони чиқиб)

Билмадим, улуғ амирга нима керак экан ўзи? Рўзғор бўлмаса, унинг дардини оладурғон, иссиқ-совуғига қарайдурғон хотин бўлмаса, аёл лаззатини, канизак тутиш фароғатини билмасалар, бола-чақа меҳрини туймасалар... Доим салтанат ишларига аралашғонлари-аралашғон, ҳалал берғонлари-берғон. Ҳазалларини битиб юраберсунлар эди! Биров билан қанчалик ишлари бор? Ҳамма нарсага бош суқиб юрадурлар. Вазири аъзам Низомулмулк ундан дод дейдир, Шайхулислом ҳам нолийдир. Қозикалон озурда. Беклар норизо... Тавба!.. Бир нарсани хоқони мансур билан келишиб кўясен, шоҳим рози бўладурлар, эртасига, йўқ, деб туриб оладурлар. Кейин суриштираман, Амир Алишер билан учрашғон, маслаҳатларини олғон бўладурлар... Эшитдим, шоири замон хоқони мансурга, Астрободни Мўмин Мирзога топшириш ҳақида таклиф айтибдурлар. Бу ёғини сўрасангиз, Бадиуззамон Мирзо алақачон Мўмин Мирзога чопар юбориб, Журжон кўшинини тўплашни, қаттиқ туришни, Астрободни зинҳор қўлдан бермасликни тайинлаб ҳам улғурибдур! Тинғчиларим етказди, ҳа! Бунга фармон ҳам чиқар эмиш. Вазири аъзамга тайинладим, ҳеч қанақа фармон бўлмайдур! *(Чап қўлини белига тираб, ўнг қўлини ўйнатиб)* Сенлар гувоҳсенлар: агар фармон чиқса, ўлигимнинг устидан чиқаду!

Давлатбахт

Ҳай-ҳай, маликам! Нималар деяпсиз? Шайтонга ҳай беринг!

Опоқбегим

Нафасни иссиқ қилинг, эгачижон! Ҳар айтилган сўзга ҳам фаришталар омин, дер эмиш... Нима, Мўмин Мирзо Астрободга ҳоким бўлса ёмонми? Музаффар Мирзо ўғли бўлса, у – катта набираси... Набира ўғилдан кўра ширинроқ дейишади-ку. Данагидан кўра мағзи ширин эмиш-да...

Хадичабегим

(жаҳли чиқиб)

Ҳаддингдан ошиб кетяпсен, Опоқ... Э...Э... сен қаердан биласен экан ўзи, ўғил билан набира фарқини? Жа-а, ўғилдан набира ширин деб, бу ерда кайвонилик қиласен, оғиз кўпиртирасен худди ўнта туғиб катта қилиб қаторлаштириб қўйгон хотиндай? Туғиб кўрмагон бўлсанг, дард тўлғоғи нималигини билмасанг! Бепуштсен, қисир хотинсен, қисирлигингда тур!

Опоқбегим

Вой, нега ундай дейсиз, маҳди улё жаноби олиялари? Ноумид шайтон. Ҳали Худодан умидим бор, ёшмен, умидимни узғоним йўқ. Парвардигор ҳар нарсага қодир, ҳали фарзанд беради! (Йиғлайди) Қисирсен, деб ҳақорат қилмангиз мени! Битта сиз қолувдингиз шундай демагон... Мен ҳам Худонинг бир бандасимен, сизга ўхшаш... (Йиғлайди)

Давлатбахт Опоқбегимни юпата бошлайди. Хадичабегим серрайиб туриб қолади. Рўпарадаги эшик очилиб Музаффар Мирзо кириб келади. Тўлиб турган Хадичабегим ўғлини маҳкам қучоқлаб олади ва ҳўнграб йиғлаб юборади.

Хадичабегим

Мана, сизни деб не кўйларга тушмадим! У ёқда падари бузрукворингиз бу ишни орқага чўзғони чўзгон, бу ёқда висир-висир гаплар қулоғимни тиндирмайдур. Икки ўртада ўлиб бўлдим-ку! Нима қилишим кера-а-ак? Нима қилай?.. Тўйиб кетди-и-и-им!

Музаффар Мирзо

(онасини юпатиб)

Ҳай-ҳай, ўзингизни босинг, онажон! Ким ранжитди сизни? Ким экан ўша сизни хафа қилишга журъат этгон?.. (у атрофга,

гам *Опоқбегимга*, гам *Давлатбахтга қарайди*. *Ҳадичабегим ниқиллаб йиғлашда гавом этади.*) Ё сизлар хафа қилдингизларму?

Давлатбахт

Йўқ, йўқ... Худо сақласун. Ўзларининг нечундир кўнгиллари тўлиб кетди...

Опоқбегим

(йиғламсираб)

Нега хафа қилар эканмиз, шаҳзодам?

Опоқбегим билан Давлатбахт бир четга мунғайиб қараб турадилар.

Ҳадичабегим

(алам васвасасида йиғи аралаш)

Қанақа шўрпешона хотин эканмен мен! Бу дунёга келиб нима кўрдим? Нима кўрдим!.. Худо икки ўғил берди. Катта ўғлим Шохғариб Мирзо ногирон туғилди. Бунга сабабчи – отаси! Тепамда Худо турибди: майга ружу қўймангиз, қўймангиз, подшоҳим, ичганда менга яқинлашмангиз, деб Худонинг зорини қилдим. Йўқ, Худонинг берғон куни май, шароб, май, шароб! Ўлсун, шундан бошқа нарса йўқму? Шу зормандани ичишдан бўшамдилар. Шохғариб Мирзо ўғлим дунёга келиб нима кўрди? Менинг саъй-ҳаракатим билан озгина Ҳирот ҳокими бўлиб турди. Кўрғони шу. Мана, ўтғон йили оламдан кўз юмди. *(Музаффар Мирзога)* Энди, ўғлим, сиз қолдингиз, холос. *(Жим қолади)*.

Ўғлим! Доруссалтана Ҳирот бир шоҳсупа бўлса, Астробод унинг биринчи зинасидур. Астрободда ҳокимлик қилғон шаҳзода бир зина босиб Ҳиротни забт этадур. Ҳа-ҳа!.. Нима учун Астробод, Астробод, деяётғонимга энди тушунғондирсиз? Иrimi бор, иrimi! Кимнингки биринчи қадами Астрободдан бошланса, уни омадди деб ҳисоблайберинг, у албатта келажақда салтанат соҳиби бўладур! Астробод ҳокими бўлиш катта обрў-эътибор! Султони Соҳибқирон ҳам илк даъфа ана шу дорулфатҳ Астрободда ҳокимлик мартабасига эришғонлар. Жуда табарруқ жой ҳисобланур...

Музаффар Мирзо

(ғижиниб)

Шундоғ дейишадур. Ҳам табаррук, ҳам дуо кетгон жой...
(*Опоқбегим билан Давлатбахтга*) Ҳой, маҳди улё жаноби олия-
ларини юпатмайсизларму? Нега қараб турибсизлар? (*Ўзича*) Хо-
тин кишининг йиғлагонини кўрсам юрагим сиқилиб кетадур. У
ёқда ҳам йиғи, бу ёқда ҳам... Тинч кун борми ўзи?

Музаффар Мирзо чиқиб кетади.

Давлатбахт

Маликам, йиғламасунлар, ҳеч қачон ҳеч кимни йиғлагилик
қилмасун! Музаффар Мирзодай ўғлингиз бор, Оллоҳнинг
қўллагони шу. Шукр қилинг, маликам!

Хадичабегим

(*йиғламсирашда гавом этиб*)

Бадиуззамон Мирзо ҳам анойи эмас, ана шу ирими деб, Мў-
мин Мирзога Астрободни маҳкам қўлда тут, деб уқтиряпти-да.
Келажақда Хуросон салтанатини кўзлаб турибдур! Лекин улар
бошқаларни содда, гўл, ҳеч нарсага ақли етмайдургон пандавоқи
деб ўйлайдурлар. Бу уларнинг катта хатоси! Хуросон тахти, Худо
хоҳласа, Мўмин Мирзо эмас, Музаффар Мирзоники бўлғай!
Бошқалар даъво қиладилару, менинг ўғлимнинг ҳақи йўқму? Бу
гапни маҳди улё Хадичабегим айтмақда! Буни жумла жаҳон ўнг
қулоғи билан ҳам, чап қулоғи билан яхшилаб эшитиб қўйсун!

Опоқбегим

Ниятингизга етинг, маҳди улё жаноби олиялари! Сиз катта
қудратга эга хонимсиз, бир қарашингизнинг ўзи кўп нарсани ўз-
гартириб юборадур. Ахир Султони Соҳибқирондай шери танҳо-
ни жиловлай олгон, ўз йўлига солгон гўзал маликасиз! Сизнинг
сўзингиз — сўз, деганингиз — деган. Ҳамма сизнинг олдингизда
титраб турадир, ақду заковатингизга тан берадур...

Давлатбахт

(*юпатиб*)

Маликам, сизни кўрқу ҳуснда ўзим хаёлан Соҳибқирон Амир
Темур салтанати маҳди улёси гўзал Сароймулкхоним онамиз-
га ўшатамен...Ўшандай доно, ўшандай соҳибжамол, ўшандай
суюмли, ўшандай сўзи кескир... Аммо бугун Сароймулкхоним
онамиз бўлгонларида эди, ҳатто ул зот ҳам сиздан кўп нарсани
ўргангон бўлардилар.

О п о қ б е г и м

Бунга асло шубҳа йўқ.

Х а д и ч а б е г и м

(кўзёшларини артиб, чеҳраси очилиб)

Ўғлим, мана, бирпаслик йиғимга чидамай чиқиб кетди. Эркакларга йиғламасанг-да, қовоқ солмасанг, доимо ҳамишабахор бўлиб очилиб турсанг, иннакейин ёқасен. *(Опоқбегим билан Давлатбахтга, овозини пасайтириб)* Кеча... орадан гап қочди, шоҳим билан "сен-мен"га бориб қолдик. Бир йиғлаб бердимки!.. Хотин киши ҳам одам, дедим. Роса ялинди. Бу ёққа келинлар-а!

Опоқбегим билан Давлатбахт Ҳаги чабегим га яқинлашадилар. Маҳди улё уч бошни бириктиради ва ниманидир пичирлаб гапира бошлайди. Бир оздан кейин учови хоҳолаб кулиб юборишади.

Д а в л а т б а х т

Хон хонга йиқилибди, хон – хотинига!..

М у л о з и м киради.

М у л о з и м

Хоқони мансур ҳазратлари Зумрад саройда Опоқбегим ойимни ҳузурларига чорлайдурлар.

Х а д и ч а б е г и м

Кеча эрталабдан Абул Муҳсин Мирзо ўғил кўрғони шарафига катта базм бошланиб, ичкиликлар дарё-дарё бўлиб оқди. Хоқони мансур ўзларини билмай қолгунча ичадилар-да. Энди уйқудан уйғондилар. Бир кун, нега бунча ичасиз, Шоҳим, десам, ўғилларим иноқ эмас, бир-бирлари жанжаллашадурлар, менга қўл кўтарадурлар, дунё кўзимга тор бўлиб кетадур, ичсам енгил тортамен, барини унутамен, жоним ором оладур дедилар. Шу болаларни деб, ичкилик ўлгурнинг тўрига тушиб қолдилар-да. Кўп айтдим бўлмаса... *(Опоқбегимга)* Опоқ, тез бориб Шоҳ Ғозийга қара, ювиниб тарангир, кўнгилларини равшан қил!

О п о қ б е г и м

(таъзим бажо келтириб)

Бош устига, маҳди улё жаноби олиялари!

Опоқбегим ва мулозим чиқиб кетади.

Қўлида ўроғлик фармон тутганча вазири аъзам Низомулмулк киради. Уни кўриб Давлатбахт оҳиста чиқиб кетади.

Хадичабегим
(вазири аъзамга)
Бўримиди, тулки?

Низомулмулк

Бўри, маҳди улё жаноби олиялари! Иншоолло, бўри! Ниҳоят, Олампаноҳнинг қутлуғ фармонларини келтирдум! Жуда мушкул бўлди. Астрободни Мўмин Мирзога бериш ҳақида фармон тайёр экан. Фақат муҳр босиш қолибди. Улуғ Амир Низомиддин Мир Алишер илтимос қилибдурлар. Бизлар Парвоначи, Қозикалон, амирлашкар Саъдваққосбек бу фармонга эътироз билдирдук, Амир Алишер нияtlари холислигини тан олғон ҳолда, бу қадмининг таг-тубидан хатолигини, адолатга зид эканини Султони Соҳибқиронга яхшилаб тушунтирдик.

Хадичабегим
Тушундиларми, ишқилиб?

Низомулмулк

Тушундилар, тушундилар! Чунончи, камина дедим: “Ҳамма шаҳзодаларда мулк, юрт бор, хоқоним, жумладан, Бадиуззамон Мирзода ҳам. Мўмин Мирзо эса набирадур, эндигина ўн бир ёшга кирди. Ҳали ҳеч бир набирага мулк улашғонингиз йўқ. Агар Мўмин Мирзога мулк, Астробод дейлик, берилса, бирлончи, Бадиуззамон Мирзо қўлида иккита юрт бўлиб қоладур, қувватланиб салтанат учун хавфли кучга айланиши муқаррар... Иккилончи, улашилса, барча набираларга ҳам бирдай юрт улашиш лозим...” Мансур хоқон ўйланиб қолдилар-да, каминани мақтаб: “Тўғри ўйлабсен!.. Гапингнинг мағизи тўқ!” дедилар ва Музаффар Мирзога Астрободни бағишладилар.

Хадичабегим

Офарин сизга, вазири аъзам жаноблари! Аллоҳга шуқр, шундай кунларга етдик! *(Фармонни олиб уч бор ўлиб кўзларига суртади ва тантанавор ўқий бошлайди)* “Шоҳ Фозий Султон ус-салотин Абулғози Султон Ҳусайн Баҳодирхон сўзимиз. Дастипан-

жамизда турғон дорулфатҳ Астробод баҳодир Музаффар Ҳусайн Мирзо ибн Султон Ҳусайн Б о й қ а р о ибн Фиёсиддин ибн Мансур Мирзо ибн Б о й қ а р о Мирзо ибн Умаршайх Мирзо ибн Амир Темур Кўрагон инон-ихтиёрига тобшурулсун!"

Н и з о м у л м у л к

Муборақбод этамен, маликам! Фақат, бир илтимосим бор...

Х а д и ч а б е г и м

(чиройли қошларини чимириб)

Нима экан?

Н и з о м у л м у л к

(овозини пасайириб)

Кечмишимизни билурсиз, насли-насабимиз, нисбамиз Расулulloҳ алайҳиссалом саҳобаларига боғланур, инчунин аббосийлар сулоласига мансубдурбиз. Бутун хонадонимиз бирлан хизматингиздадурбиз. Подшоҳи олам доим: "Қатта ўғлим Қамолиддинни ўнг кўзим, кичик ўғлим Амидулмулкни чап кўзим!" деб атайдурлар. Бошим нақ осмонга етадур.

(Ўзича)

Ҳали ўша ўғилларим ёрдамида тахтни эгаллаймен, ўзим подшо бўламен, давру даврон сурамен! Бу ниятимга албатта етамен! Ҳали маҳди улё ҳам ҳарамимда бўладурлар... Оҳ, қанчалар унинг хуснига маҳдиёлигимни билмайдур...

(Тиз чўкиб, ёлвориш оҳангига Ҳадичабегимга)

Жуда душманларим кўп, маликам... Энг биринчиси, Амир Алишер. Сиздек суянчим, паноҳим борлиги учун уларнинг ҳеч биридан қўрқмаймен. Уларнинг чорасини ўзим топа оламен... Фақат...

Х а д и ч а б е г и м

Хўш?.. *(Ўзича)* Вазири аъзамнинг Расулulloҳ саҳобаларига алоқадорлигини билмас эканмен.

Н и з о м у л м у л к

Фақат шоҳимнинг қаҳридан қўрқамен. Шоҳимнинг қаҳри сурон солиб юксак чўққилардан тушиб келаётгон қор кўчкисининг ўзи! Ҳеч нима дош беролмайдур! Бир келса, Худо кўрсат-

масин, ҳамма нарсани супуриб кетадур! Подшо — Худонинг ер-даги сояси. Подшоҳ ғазаби — Худо ғазаби! Шундан мени ҳимоя қилсалар кифоя...

Ҳ а д и ч а б е г и м
(сабрсиз)

Тушундим, тушундим. Кўнгилларини тўқ тутсунлар, вазири аъзам жаноблари! Албатта, ҳимоя қиламен! Мен турибмен-ку!

Н и з о м у л м у л к у ч м а р т а ч у қ у р т аъ з и м қ и л а д и, т и с а р и л и б ч и қ и б к е т а д и. Ҳ а г и ч а б е г и м м у л о з и м н и ч а қ и р а д и. М у л о з и м к и р а д и.

Ҳ а д и ч а б е г и м
(мулозимга)

Тезда Музаффар Мирзо билан жияним амирлашкар Амир Саъдваққосни ҳузуримга чорла!

М у л о з и м ч и қ и б к е т а д и.

(У ёқдан-бу ёққа юриб, ўзича). Музаффар Мирзо билан Амир Саъдваққосга яхшилаб тушунтирайин. Тезда қўшин билан, Астрободга отланишлари, шаҳарни Мўмин Мирзодан тортиб олишлари керак... Мўмин Мирзони тутиб доруссалтана Ҳиротга юборсин! Зинҳор буни Амир Алишерга билдирмаслик лозим. Билса, тагин иш расвойи жаҳон бўладур!..

Ч и қ а д и.

П а р д а

ТЎРТИНЧИ ПАРДА

Еттинчи кўриниш

Астрободдан узоқ бўлмаган манзилдаги бир тепалик. Бу ерда яқиндагина катта чодир тикилгани билиниб туради. Саҳна бўш. Навоий, Хондамир, Машҳадий ва мулозимлар кирадилар.

Машҳадий
(*атрофга қараб*)

Қулай жой экан. Шу ерда бир оз нафас ростлайлик, Ҳазрат... Қаттиқ чарчаб қолмангиз тагин. Яна озгина йўл юрсак, Астрободга етиб олмайбиз.

Навоий

Мен, юр десаларингиз, сизлар билан қаерга бўлса ҳам кета-берамен, ўйлаб ўлтирмаймен, чунки сизларга ўзимни тенг кўрамен. Аммо сизларга тенг эмаслигимни кейин биламен. Чарчаб қолишим мумкин экан. (*Кулишиб*) Узоқ сафарда озгина ҳордиқ олмак ҳам суннатдир. (*Ўтириб олгандан кейин*) Амир Бобоалига чопар юборилғон, йўлимизга чиқиши тайинланғон эрди... Нечук чиқмайдур? Бундоғ одати йўқ эрди. Кўнглим сал безовта Мўмин Мирзолар тинчми? Улардан ҳам хабар йўқ. Астрободда аҳвол нечук?..

Хондамир
Иншооллоҳ, тинчлик бўлур.

Навоий
(*бир оз тинчланиб*)

Мўмин Мирзо — нодир сиймо бўлур, худо хоҳласа. Тенги кам. Заковатда Темурийлардан Муҳаммад Султонга, Улуғбек Мирзога, Султон Ҳусайн Баҳодирхонга ўхшаб кетадур... Ёрқин тафаккури шундоққина кўриниб турадур. У — темурийлар салтанати умиди! Билингизким, темурийлар салтанати унинг билан барда-

вом бўлғай! Ҳали ёш, уни эҳтиёт қилмоғимиз, асрамоғимиз лозим. Бундай инсонлар камдан-кам дунёга келадур, Худои таоло уларни алоҳида таважжуҳ билан яратадур. Кўнглим тинчимади, Ҳиротда тургим келмай қолди, тезроқ Мўмин Мирзони кўрай, у нотинч шаҳарда, дедим, йўлга чиқиб кетдим. Астробод шоҳлар шаҳри, бу ерда салгина шабада эсса мамлакатда бўрон бўладур!

М а ш ҳ а д и й

(завқланиб)

Мана бу рубоийингизга офаринлар бўлсун, Ҳазрат! Қандай ёзғонлар-а!

(ҳайрат билан тўлқинланиб ўқийди):

*"Жон" имдаги "жим" икки долингга фиго,
Андин сўнг "алиф" тоза ниҳолингга фиго.
"Нун" и дағи анбарин ҳилолингга фиго,
Қолғон ики нуқта ики холингга фиго...*

Ҳамма М а ш ҳ а г и й га қарайди.

Қанчалар чуқур маъно бунда яшринғон! "Жон" сўзини тасаввур қилингиз, бошқа ҳарфларга эътибор берингиз! Ё, Раббий! Сўз таърифлай олмайдурғон нарсанинг ўзи йўқ! Сўзга қуллуқ! Лекин бу рубоийда сўз имконидан ташқарида бўлғон манзаралар, маънолар сирлилиги кишини лол қолдирадур! Вақт кўчиришга эмас, кўчирилғонларни ўқиб, мағзини чақишга кетиб қолмақда. Кўчираётғонда, газал, рубоийнинг мукаммаллиги, ташбеҳ, истиоранинг нозиклиги, муболағанинг гўзаллиги хаёлингизни ўғирлайдур, тагига етай деб беихтиёр кўчиришни қўйиб, мутолаага киришиб кетгонингизни билмай қолғайсиз...

На во и й хаттотга табассум билан қараб туради.

Х о н д а м и р

Бизни Ҳазратнинг назм дурдоналарига қизиқишимизни боз орттириб юбордилар. Таксир, айтинг-чи, куллиёт тайёр бўлди-ми?

Бир нусха буюртирмак орзусида юрурбиз...

Ҳамма ялт этиб М а ш ҳ а г и й га қарайди.

Навоий
(жилмайиб)
Биз ҳам...

Кулги кўтарилади.

Машҳадий
Ҳали битғони йўқ. Икки девон тайёр бўлди. Учинчи девон ҳам оёқлаб қолди. Худо хоҳласа, тез кунларда итмомига етгусидур. Мусавири замон Камолиддин Беҳзод устод ҳар бир девонни суратлар билан безамақдаларки, уларни сурат эмас, балки тирик одам деса бўлур!..

Йигирма-ўттиз чоғли навкарларни эргаштирган Бобоали киради. Унинг анча урингани, ҳориб-толгани кўриниб туради.

Навоий
(жонҳолатга)
Бобоали! Нима бўлди?.. Мўмин Мирзо тинчми?..

Бобоали
Бир қошиқ қонимдан кечадурлар, Ҳазрат...
(ерга қарайди)

Навоий
Не ҳол юз бердики, узр сўрайдурсен, ерга қарайдурсен?
Сўйла!

Бобоали
Мўмин Мирзога кўмак бергали қўшин билан келаётғондик. Астрободга етмай туриб, даҳшатли хабар эшитдик... Султон Ҳусайн Баҳодирхон... ўғли Музаффар Мирзо номига фармон ёздирибдурлар ва Астрободни унга тобшурубдурлар!

Навоий
(ҳайратга)
Субҳонолло!.. Бу қандай кўргулик?

Бобоали
Афсуски, бу ҳақиқат,

М а ш ҳ а д и й

Демак, Астрободни Мўмин Мирзодан тортиб олмакчилар?

Х о н д а м и р

(Навоийга) Ҳазрат, узр сўраймен, *(ўзгаларга қараб)* тарихда буни мунофиқлик дерлар. Чунки, хоқони мансурнинг Астрободни энг катта набиралари Мўмин Мирзога бағишлағонлари ҳақида Амир Алишерга баъйат берғонларидан хабарим бор.

Н а в о и й

Оҳ, оҳ, агар бажарилса ваъдалар, олам —
Гул, гулзорга айланарди яшнаб яна ҳам.
Не ниятлар сўз қобивин ўтолмай ёриб,
Сўзлигича қолиб кетмиш ночор ва ғариб.
Шоҳим эрур бамисоли юрт узра қоя,
Қила олмас ўз-ўзини аммо ҳимоя.
Э вой, ул зот турли найранг тўрига тушмиш,
Эҳтимолки, бир лаҳзага эс-ҳуши учмиш.
Низомулмулк, Қозикалон, Амир Саъдваққос
Шоҳ Ғозийнинг ақлин ғорат айлағони рост...

Х о н д а м и р

Ҳарам аҳли, маликалар туришарми жим?
Саркорлари маҳди улё Ҳадичабегим!
Заифалар сўзи майда, ўзлари гапчил,
Иғво тўқир...

М а ш ҳ а д и й

Тўғри гапнинг юзига сапчир...
Ҳарам аҳли, қофия-ку нисога низо...

Н а в о и й

(сўзни бўлиб)

Тўхтанг! "Ҳарам" сўзин олманг оғизга асло!
Бу иш ғоят беҳижоблик эрур, билинг, бас!
Билинг, ҳар бир сўз, ҳикмат ҳам дегулик эрмас...

(Бобоалига қараб)

Бобоали! Сўйла: қайда Мўмин Мирзо эр,
Зада бўлғон кўнгилларга бир оз малҳам бер!

Б о б о а л и

Қуллуқ... Кошки эди бу машғум гапларни мен айтмасам, ўзлари эшитмасалар!.. Афсуски, барини Астрободга келғонимда Мўмин Мирзонинг ўзларидан билдим. Шаҳарни ваҳима босгон, ҳамма шундан гапирарди: "Энди нима бўлади?, "Икки шаҳзода ўртасида жанг бошланиб кетадурми?" деган шов-шувлар ҳар ёқда. Чунки Музаффар Мирзо катта қўшин билан Астрободга отланғони аллақачон ёйилиб кетибдур...

Хондамир

Ёмон гапнинг қаноти узун...

Бобоали

(гавом этиб)

...Шаҳзодам кўпни кўрғон катта арбобларга хос босиқ, хотиржам эдилар. Худо ҳаққи, бағоят ақлли эканликларига яна тан бердим. "Энди нима қилмоқчисиз? – деб сўрадим. – Ҳазрат Амир Алишер билан Султон Бадиуззамон топшириқларига кўра ҳузурингизга кўмакка келиб турибмен", дедим. У жуда мамнун бўлди ва деди: "Султон бобом Шоҳ Ҳазрат Фозий жаноби олийлари магарамким Астрободга Музаффар Мирзони ҳоким этиб тайинлагон эканлар, мен бу фармонга бўйсунаман, итоат қадами билан улуғвор амакимни кутиб олиб, мулку молни ўз қўлим билан унга топшираман ва қуббатул-ислом Балхга йўл оламен!"

Машҳадий

Қандай ақлли йигит экан бу Мўмин Мирзо! Адолатли йўлни танлагони шундоққина кўриниб турибдур.

Бобоали

(гавом этиб)

Шаҳзоданинг сўзлари жуда қатъий эди. Рост, Султони Соҳибқирон фармон қилсалар, унга қарши бориш ақлдан эмас. Безовта кўнглим ўрнига тушғондай бўлди. Шаҳзода қўшинида ҳам бир оз саросималик бордай эди. Шундай умид ва ҳадик орасида турғонамизда Султон Бадиуззамон жаноблари режаларимизни ўзгартириб юбордилар: "Асло ихтиёр тизгинини қўлдан чиқара кўрмангиз, ўғлим! Жангари Журжон қўшинини тўплаб Хуросон лашкарига қарши юриш қилингиз!", "Зинҳор Астрободни бировга бермангиз!" деган хатлар бирин-кетин оқиб кела бошлади. Шаҳзода Мўмин Мирзо ҳеч иккиланмади, у отасининг сўзига кириб, довюрак қўшин билан Астрободдан қўрқмай

ташқарига отилиб чиқиб, душманга рўбарў бўлди, лекин... султон бобоси фармонига қарши бораётганини унутди...

М у л о з и м л а р д а н б и р и

(сабрсиз)

Ҳали жанг бўлиб ўтдиёми?..

Н а в о и й

(бетоқат бўлиб ўрнидан туриб кетади)

Субҳонолло! Мўмин Мирзо ҳозир қаерда?..

Б о б о а л и

(ҳаяжонланиб, ўрнидан тураркан)

Ҳозир, пирим... Тўқнашув Астрободдан узоқ бўлмагон Тошкўприк деган мавзеда юз берди. Музаффар Мирзонинг жавонғори кутилмағонда Амир Саъдваққос бошчилигида Мўмин Мирзонинг баронғорига ҳужум қилиб, орқа томонга ўтиб олди! Буни кўрган шаҳзодамнинг қизиққонлиги тутди, дарғазаб бўлиб, гўлдаги навкарлари билан душманнинг қиялик сари селдай келаётган қўшинига қараб от қўйди ва қиёмат куни аломатларини душманга намоён этди, ғанимнинг бир тўда жангчисини ер тишлатди. Мен жаронғорда саваш қурадим, аммо бир кўзим майдонда жавлон ураётган шаҳзодамда эди...

Н а в о и й

(тоқатсизланиб)

Ҳой, Бобоали! Намунча имилладинг?.. Бундоқ одатинг йўқ эди-ку! Тезроқ сўзласанг-чи!

Б о б о а л и

Хўп-хўп, Ҳазрат!.. Аёвсиз жанг борарди. Шу пайт меҳрсиз фалак, толе шаҳзодадан юз ўгирди: майдонда сурон солиб, ёвни қийратиб юрғонда фалокат юз берди! Бирдан шаҳзодам отининг айили узилиб кетди ва эгар оғиб, у ерга ағанаб тушди! Хурсон лашкаридан кимдир, бир муртад, гунгурсдай одам шаҳзодага ажалдай қаттиқ ёпишиб олдию ҳеч қўйиб юбормади! Шаҳзодам ундан қутуламен, деб кўп уринди, аммо болажоннинг кучи етмасди...

Б о б о а л и ч а п қўли билан ўз соқолини тутамлаб, ўнг қўли билан ўзининг чап ва ўнг юзига шаппатилай бошлади.

(Ўзига ўзи) Э, ножинс банда! Нега шаҳзодам ёнида бўлмадинг, ҳимоя қилмадинг?.. Мана сенга! Мана сенга!..

М а ш ҳ а д и й

(Бобоалига)

Тўхтангиз! Ўзингизни босингиз, Бобоали!

Б о б о а л и

Қандай чидай бу аламу хўрликка ахир? Вовайлolar бўлсинким, мен боролмадим, лашкарни қолдиришим мумкин эмас эди, сочилиб кетарди... Лашкарни қайтадан жамлаб, душманга от солишни, шаҳзода Мўмин Мирзони қутқариб олишни кўнгилга тугдим. Бироқ шаҳзода Мўмин Мирзонинг душман қўлига тушғонини эшитгон лашкар пароканда бўлиб кетди, ҳеч ким "Тўхта!", "Қайт!" деганга қулоқ солмади, ҳар ким ўз жонини сақлаб ҳар қаёққа қочди, майдон узра фақат ғолиблар сурони эшитиларди... Кучли кучли экан...

Н а в о и й

(ҳолсизланиб ўтириб қолади)

Мўмин Мирзо қаерда энди-и?!..

М а ш ҳ а д и й

Ҳазрат, ўзларини қўлга олсунлар! Ҳаво етишмаяптими? Сув берайми? Мана. *(Сув тутади, Навоий тотинади.)*

Б о б о а л и

...Бир пайт шаҳзодам майдонда кўринмай қолдилар! Оралиқда душман кезиб юрибдур, узилиш бор. Аҳволни билиб келасен, деб яширинча бир навкаримни жўнатдим. Ҳаммасини билиб келди... Мана, навкарнинг ўзи ҳам шу ерда. *(навкарлардан бирига қараб)* Ҳой, навкар! Қани, кел, кўрғонларингни ўзинг гапириб берақол!

Н а в к а р

(яқинлашиб)

Шаҳзодамни Музаффар Мирзо олдига олиб келдилар. Ўз кўзим билан кўрдим. Шаҳзода Музаффар Мирзо ўрнидан туриб, жиянига меҳрибонликлар кўргизиб тасаллилар берди, қучоғига олиб бағрига босди, яхши сўзларни айтди. Иноқ, ширин суҳбатлашиб ўлтирдилар. Мен, яқин орада суҳбат тугайди, кейин шаҳзодалар хайрлашадилар, Музаффар Мирзо ҳам, Мўмин Мирзо

ҳам ўз лашкарлари олдига қайтадурлар, деб ўйладим. Ҳеч гумоним йўқ эди. Чунки чодир олдида бўлган суҳбатда ҳеч қандай душманлик ёки адоват ҳавоси сезилмасди. Аммо Астрободга кириб... Мўмин Мирзонинг қўлларига кумуш кишан солғонларида, мен ҳеч нарса тушунмадим, лол бўлиб қолдим! Кейин эшитдимки, Мўмин Мирзони Ҳиротга олиб кетибдурлар...

Навоий

(бир жойда ўтиролмай, изтиробли)

Оҳ, бу қандай қабоҳат, ёш боланинг нозик қўлларига кишан солмак! Бундоғ разолат қайси элда бор? О, бешарму беҳаё замон, бемеҳру беоқибат даврон!.. Оҳ, Мўмин Мирзо ўғлим! Ақлсиз ота билан бемеҳр бобонинг жанжали касрига қолғон шўрлик шаҳзодам! Мен сени шундай балолардан асрай, ёнингда кўмакчинг бўлай, деб Астрободга шошилғондим... Кеч қолибмен. Афсуски, Бадиуззамон Мирзо Астрободни тобшурма, саваш қил, деб замон мувозанатини тарозига солиб кўрмай, моҳиятини яхши англаб етмай Мўмин Мирзога ноўрин маслаҳат берибдур, йўлдан адаштирибдур... Аттанг, аттанг! Шаҳзода асил ўғил бўлғонидан, ота сўзини ерда қолдирмай адо этғон... Ахир Мўмин Мирзо қўшини Музаффар Мирзо лашкарига — салтанат дашкарига! — тенг келолмаслиги ёш болага ҳам аён эди-ку?..

Хондамир

Ҳазратим, ортиқ ҳаяжонга берилмасунлар!

Навоий

(Бобоалига ва ҳаммага қарата)

Фурсат кетмасун! Бобоали! Навкар иккингиш Ҳиротга от солингизлар! Шитоб, Шоҳ Ғозийга хабар бергилки, токи мен боргунча, Мўмин Мирзога бирон зиён-заҳмат еткизиб қўймасунлар, тўрт мучасини соғ сақласунлар! Астрободда қиладурғон ишимиз қолмади. Тез Ҳиротга қайтмагимиз лозим. Ҳиротга қайтиб, шаҳзодани кишандан қутқариб олмагим зарур! Кимларнинг қўлига тушди экан у тилла бош?.. Уни ҳар қадамда хатар кутади... Хоқони мансур ҳам Мурғоб бўйида истироҳат билан банд эдилар. Султони Соҳибқирон Астрободни Мўмин Мирзога бериш ҳақидаги фармонни каминага юборишларини кутиб қолдим. Нечундир юборилмади. Йўқ эса, шаҳзода шу ердалигидаёқ етиб келғон бўлардим. Энди тез доруссалтанага қайтиб, шаҳзодани ёвузлар қўлидан ўзим қутқариб олмағим даркор, ўзим! Кейин

Мўмин Мирзо Ҳиротда Унсияда, менинг уйимда мен билан бирга яшайдур, олдимда бўладур. Ўзим тарбия қиламен, вояга етка-замен! Одам қилиб элга қўшамен! Ҳеч қаёққа ёлғиз юбормаймен, кўз қорачиғимдек асраймен!.. Ажабо, Мўмин Мирзо ўғлим билан Унсияда, ўз боғимда бирга яшаш фикри нега илгарироқ хаёлимга келмади экан?.. Ё, Парвардигор, нега буни гуноҳкор дилимга солмадинг?.. Нега?..

Навоий шошилиб саҳнаган чиқиб кетади. Ҳамма унга эргашади.

П а р д а

Саккизинчи кўриниш

Ҳирот яқинидаги хушманзара подшо боғидаги катта мухташам хона. Музаффар Мирзо хонадонида ўғил туғилгани муносабати билан бўлаётган базм шовқин-сурони, боғдан йироқдаги адирлик томонда ўтаётган кўпқари, ит, қўчқор, хўроз уриштириш ўйинлари қийқириқлари эшитилиб туради.

Хонада Хадичабегим, Давлатбахт, Сумансо ва бошқа к а н и з а к л а р суҳбатлашиб ўлтиришади. Ўртада атрофига ипак тўшаклар ташланган хонтахта устида ноз-неъматларга тўла шоҳона дастурхон ёзиғлиқ.

Барча Музаффар Мирзо ўғли беланган зарҳал бешик атрофида парвона.

Хадичабегим

(чақалоққа меҳр билан тикилиб, ёпинчиқларини тўғрилаган бўлиб)

Ҳақ-Худога шукрларким, кўрдим набира!
Энди ўксиб, қисимсиниб юрмасмен сира.
Ҳа, дунёга келди яна битта валиаҳд,
Узоқ қоим маҳкам тургай бизнинг тожу тахт.
Темурийлар сулоласи бўлгай бардавом,
Шон-шуҳрати ёйилгуси оламга тамом!

(Давлатбахтни ёнига чақириб)

Давлат, вой сен чақалоқнинг кулишига боқ,

Кўп ақли эканлиги кўринар шундоқ.
Кимсиз ўзи, дегандайин тикилиб қолар,
Агар қўлга олмасангиз, сиқилиб қолар.
Ҳозирданоқ салобати сезилар аён,
Пешонаси ёруғ бўлур бешак, бегумон!

Давлатбахт
Ахир унинг момоси ким, бобоси кимдур?
Момоси — ой, бобоси — кун, ўзи чақиндур!

Кулги кўтарилади.

Сумансо
Келин изланг, хонимойим, вақт елдай ўтар!
Тез кунда ул униб-ўсар, вояга етар.
Ўша тўйда белим боғлаб қамишдан маҳкам,
Бир ўйинга тушиб берай дилдан, чинакам!

Кулагилар.

Канизаклардан бири
(*Ҳадичабегимга*)
Мен ҳам ғайрат қилайин-да, рақсга тушиб боз,
“Чоргоҳ”ни ҳам айтиб берай, сиз учун, устоз!

Сумансо
Оҳ, “Чоргоҳ”ни Опоқбегим айтсалар кошки...

Давлатбахт
Кўнгилларни сел қилару, эритар тошни!..

Ҳадичабегим
Ҳаммамизни шу кунларга етказсин, овмин!
Диллардаги кудуратни кетказсин, овмин!

Дуога қўл кўтарадилар.

(*Ўзича*)
Ҳали замон келиб қолар Ҳиротдан чопар,
Мўмин Мирзо тўғрисида еткургай хабар...

Хуш-хандон Опоқбегим бир каниза к билан кириб келади.

Опоқбегим

Ана, томошаю, мана, томоша, маҳди улё жаноби олиялари! Бормағонлар, кўрмағонлар армонда қолғони рост! Анови адир тагида катта кўпкари ўйинлари бўлди. Қийқириқлари шундоққина эшитилиб турди. Қани энди, йигит бўлсаму ўзим ҳам от миниб улоқ чопсам! Қизлигимда от миниб чавгон ўйнардим, доим дарвозага тўп урардим. Боргим келди-ю, бу ердаги ўйинлардан кўзим қиймади. Ит уриш, қўчқор уриш, хўроз уришлар шундай қизиб кетдики... Султони Соҳибқирон ҳам оқ қўчқорларини, ҳам катта хўрозларини ўйинга солдилар. Қўчқорлари ҳам маникидан зўр чиқди...

Каниза к

Ҳа, ҳамма қўчқорларни енгиб чиқди! Катта соврун олдилар.

Опоқбегим

Лекин хўроз уриштиришда ғаройиб ҳодиса юз берди...

Ҳадичабегим

Қанақа ғаройиб ҳодиса?

Опоқбегим

Вой, маликам! Шоҳ Фозийнинг хўрозлари жуда қаттиқ жанг қилди-ей! Рақибини тепиб, чўқиб-чўқиб ташлади! Тепғонда қаттиқ тепар эди. Аммо бошқа хўроз ҳам кучли экан, орта қайтмади. Жанг хийла чўзилди. Бир палла ҳамма "Оҳ!" деб юборди! Биласизми, нима бўлди? Мансур хоқоннинг ҳориб-толган, юз-боши қип-қизил қонга бўялғон хўрози рақибини тепа туриб, шилқ этиб ерга қуладию ўлиб қолди!..

Ҳадичабегим

Вой, шўрим! Оббо, урди Худо! Хунук бўлибди, Опоқ! Бу Шоҳ Фозий хўрозининг биринчи марта енгилиши!.. Авваллари тўйларда ҳамиша ғолиб чиқарди. Ҳеч қачон енгилғонини кўрмағонмен. Аттанг, кўнгиллари чўкибди-да...

Опоқбегим

Йўқ, маҳди улё жаноби олиялари! Кўнгиллари чўкмади! Шоҳ Фозийни аксинча барча зафар билан қутлади!

К а н и з а к
Устларига зар чопонлар ёпдилар!

Хадичабегим
(ҳайрон)
Ие! Тушунмадим...

Опоқбегим
(гераза ёнига бориб, узоқларни томоша қилиб)
Агар хўроз жангда қочмай майдонда жон берса, ўша хўроз
ўлғон бўлса ҳам голиб ҳисобланар экан-да! Мардлиги голиблик
белгиси экан, маликам!

Хадичабегим
(ғурурланиб)
Кўрдингизму, марднинг хўрози ҳам мард бўлади!

Ҳамма хохолаб кулиб юборади.
Вазири аъзам Низомулмулк, Қозикалон, Саъд-
ваққос ва мулозимлар кириб келадилар. Хадича-
бегим ишораси билан Давлатбахт бошлиқ канизак-
лар чиқиб кетадилар. Опоқбегим ҳам чиқмоқчи бўлади.
Хадичабегим унга, "Сен қол, кераксен!" дегандай ишора қи-
лади. Опоқбегим гераза ёнига ўтириб узоқдаги ўйинларни
томоша қилишда давом этади. Унга ҳеч ким эътибор бермайди.

Низомулмулк
(Қозикалонга)
Сизга бежиз айтганим йўқ, ки подшо оти
Ел етолмас тулпорларнинг энг олий зоти!
Кўпкарида тенг келолмас ҳеч бир от унга,
Чопғонда ҳам чопмас, елар ўхшаб қуюнга!

Қозикалон
Рост айтдингиз, отмас, қуюн, вазири аъзам,
Ҳар қандайин чавандозни қилгувси мулзам.
Кўпкарига тушиб, ютди Амир Саъдваққос,
От ҳам учқур, амир ҳам зўр экан-да, шоввоз!

Низомулмулк
(Хадичабегимга)
Голиб бўлди жиянингиз Амир Саъдваққос,
Унинг шаҳти шижоати арслонга қиёс!

Юксакларга кўтарилди Султоннинг шаъни,
Чин юракдан табриклаймиз маҳди улёни!

Ҳ а д и ч а б е г и м

(мамнун, Амир Саъдваққосга)

Қойил, жиян, омадингни берсин, илойим,
Элу юртнинг олди бўлиб юрабер доим!

С а ъ д в а қ қ о с

(хижолат бўлгандай таъзим айлаб)

Йўқ, аммажон, кўпкарида мен эмас голиб,
Ютдим, фақат Шоҳ Ғозийдан куч-қувват олиб!

Н и з о м у л м у л к

Кўпкаримас, жанг майдони, мен сизга айтсам,

Улоқчилар келмиш яқин, узоқлардан ҳам.

Ҳар чавандоз улоқни мен оламен, дейди,

Мен енгамен, мен музаффар бўламен, дейди.

Талаш, кураш, ур-йиқиту тўпалонандоз,

От тагида қолиб кетди икки чавандоз...

Суронлардан ер-осмонга тушар ларзалар,

Шахт-шижоат ўзин аён этгон лаҳзалар

Юракларга завқ солади! Мансур хоқоним,

Ҳай-ҳай, кўриб отин марра сари елгонин замони,

Шарт ўрнидан турдилар-да, паҳлавон мисол

Қичқирдилар: "Ҳалол! Ҳалол!! Сеники ҳало-о-ол!"

М у л о з и м киради.

М у л о з и м

Доруссалтана Ҳиротдан шошилич чопар бор!

Ҳ а д и ч а б е г и м

(ҳаяжонда)

Айт, кирсун!

Ч о п а р киради.

Ч о п а р

(таъзим бажо келтириб)

Муҳтарама маҳди улё жаноби олиялари! Бир қошиқ қонимдан кечадилар... Ошиғич хабар!

Хадичабегим

(ҳаяжонда)

Кечдим!

Ч о п а р

Қувончли хабар етди: Шаҳзода Музаффар Мирзо Астрободда давлат маснадига ўлтирдилар. Муборак бўлсун!

Хадичабегим

(керилиб, чеҳрасига табассум ёйилиб)

Қуллуқ, қуллуқ...

Ч о п а р

(гавом этиб)

...Шаҳзода Мўмин Мирзони қўл-оёғига кумуш кишан солиб Ҳиротга олиб келдилар ва Ихтиёриддин қалъасига қамаб қўйдилар...

О п о қ б е г и м

Нима-нима?.. Қамаб қўйдилар?.. Нега? Нима гуноҳ қилди бола бечора?..

Хадичабегим

(жеркиб)

Опоқ! Жинни бўлдингму? Сенинг нима ишинг бор? Овозинг-ни чиқарма, уят бўлади-я!

Н и з о м у л м у л к

Ўзингизни қўлга олинг, маликам!

Хадичабегим

(чопарга)

Сенга жавоб!

Ч о п а р ч и қ и б к е т а д и .

(Ўзича) Энди кутилган фурсатлар келди! Мўмин Мирзо қамоқда! Бутун салтанатга ғавво солиб турган шаҳзода, исёнчи... қўлимизда! У тирик экан, ҳеч қачон салтанат ҳам, ўғлим Музаффар Мирзо ҳам тинч бўлолмайду, ҳамиша йўлига тўғаноқ бўлиб чиқа берадур. Энг яхшиси, уни орадан кўтариб ташлаш лози- и-м-м!! Лози-и-м-м!!

(Низомулмулкни чорлаб)

Вазири аъзам жаноблари! Пайт етди. Кеча тайёрлағон фармонларингизни пинҳона буён келтирингиз, *(кўзларини маккоро-на қисиб)* шаҳзодаларга мулк улашиш ҳақида-да. Мулк улашиш ҳақида... Фақат Мўмин Мирзо... ҳақидаги фармон ҳақиқий...

Н и з о м у л м у л к

Мўмин Мирзони қатл этиш ҳақидаги... фармонни айтяпсиз-да?

Х а д и ч а б е г и м

Ҳа! Номига Мўмин Мирзога ҳам "мулк" бергайсиз, чунончи, Машҳадни¹... Чунки Султони Соҳибқирон доим Машҳадни Мўмин Мирзога берамен, деб юрардилар. Берсунлар... Ҳамма фармонлар қатори муҳр бостириб олғайсиз... Тушундингизму? Ҳозир Шоҳ Фозий кайфияти аъло даражада ташриф буюрадилар... Ҳақиқий базм энди бошланадур! Дадил бўлингиз!

Н и з о м у л м у л к

Бош устига, жаноби олиялари... Ҳм-м...Лекин...

Х а д и ч а б е г и м

(Низомулмулкка жеркигандай)

Боринг!! Боринг, деяпман!!

Низомулмулк кетаётиб, яна орқасига қарайди, нимадир димоқчи бўлади, маликага кўзи тушиб индай олмай тисарилганча саҳнадан чиқа бошлайди.

Хадичабегим мулозимни чақириб дастурхонни шоҳона безашни буюради.

Қ о з и к а л о н

(ўзича, даҳшатга тушиб)

Мўмин Мирзони қатл этиш ҳақидаги фармонга мансур хоқон муҳр босмасалар кераг-е... Бу Худо ҳам кечирмас зил-замбил гуноҳ-ку!

Чиқади.

¹ Мўмин Мирзо шаҳид бўлишига тасодифий ишора.

Оп о қ б е г и м

(Хадичабегимга яқинлашиб)

Маликам! Нималар деяпсиз? Мўмин Мирзони қатл этмоқ?! Эсингиз жойидаму? Шундай сухсурдай болани-я? Ҳай-ҳай! Худодан қўрқинг! Уволідан қўрқинг! (*Ўзини маҳди улё оёғига ташлаб*) Маликам! Мени кечиринг! Ялиниб ёлворамен, бир яхшилик қилинг, Мўмин Мирзони менга бера қолинг! Бера қолинг! Сиз қудратли маликасииз, маҳди улё, айтғонингиз айтғон, деганингиз деган! Менга бера қолинг! Болаларингизнинг орзу-ҳавасини кўринг, илоҳи! Фарзандим йўқ, ўғил қилиб оламен! Менам одам қаторига кирамен! Бир савоб иш қилинг! Ўзим узоқларга олиб кетамен!.. Қорамизни кўрсатмай йўқ бўлиб кетамиз! Тахти ҳам керакмас, тожи ҳам! Мени ундан жудо қилманг! Жудо қилма-а-а-нг! Жудо қилсангиз ўша куни ўлганим!.. (*Ўксиниб йиғлайди*).

Хадичабегим

(энсаси қотиб, нари кетиб)

Мулозим! Мана бу эси пастни ташқарига олиб кет! (*Опоқбегимга қараб*) Бу жинни бўпти, шекилли! Жонга тегди! Шарманда қиладур! Қаердан ҳам Мўмин Мирзога ёпишиб олди? Эси йўқ, ножинс! Оғзига келғонини қайтармайдур... Оғзини ёпиб қўйиш керак!

Мулозим ва Оп о қ б е г и м чиқиб кетадилар.. Оп о қ б е г и м узоқ кетолмайди, эшикнинг орқасига биқиниб олади.

Мулозим киради.

Мулозим

Хоқони мансур Шоҳ, Фозий Султони Соҳибқирон Абулғози Баҳодирхон ташриф буюрадила-а-а-ар!

Сармастликдан хиёл тебранган Б о й қ а р о , Н и з о м у л м у л к , Қ о з и к а л о н ва С а ъ д в а қ қ о с , м у л о з и м л а р кириб келадилар. С о қ и й биллур қадаҳларда, косаларда май-шароб кўтариб айланиб юради, м у л о з и м л а р янғидан-янғи таомлар келтириб хонтахта устидаги дастурхонни безатадилар.

Хадичабегим

(таъзим бажо келтириб)

Хуш келибсиз, мансур хоқоним! Қўчқор, хўроз жанглари-
да голиб бўлибсиз! Оқ тулпорингиз эса улоқни ҳаммадан олдин
маррага ташлаб, зафарга мушарраф этибдур! (*Соқийра*) Косалар-
га майлардан қуйилсин! Музаффариятни шарафламоқ лозимдур!

Б о й қ а р о
(*ширакайф*)

Ҳа... йўлларимизда... ҳамиша... зафарлар ёр б-б-бўлсин! Ш-
ш-ароб кўп яхши нарса-да...(хурсанд, қўлидаги май тўла косани
сипқоради).

*С о қ и й косаларга май қуйиб чиқади. Созангалар куй чала-
дилар, қўшиқ янграйди, раққосалар хиромон айлаб ўйнайдилар.
Базм қизийди. Даврада соқийнинг қўли қўлига тегмайди, май коса
бир неча марта айланади.*

Ҳ а д и ч а б е г и м
(*Низомулмулкка шивирлаб*)
Фурсат етди... Фармонларни тайёрлангиз!

Н и з о м у л м у л к
(*сархуш*)
Бош устига!..

*Ҳ а д и ч а б е г и м , р а қ қ о с а л а р га кетинглар, деб ишора
қилади. Р а қ қ о с а л а р чиқиб кетишади. С о з а н г а л а р паст
оҳангларда куй чала бошлайдилар. Б о й қ а р о чайқалиб ўтиради.
Ниҳоятда унинг кайфияти чоғ.*

Ҳ а д и ч а б е г и м
(*вазир аъзамга*)
Фармонлар келтирилсун! (*Б о й қ а р о га*) Мансур хоқоним,
буйруғингизга кўра, шаҳзодаларга мулк бериш ҳақида фармон-
лар тайёрланган эрди... Ҳм-м...

Н и з о м у л м у л к сезилар-сезилмас қўли қалтираб фармон-
ни шоҳга тутади.

Б о й қ а р о
(*ўқишга мажоли йўқ*)
Бу нима-а?..

Н и з о м у л м у л к ёлворгандай Ҳ а г и ч а б е г и м га қарайди.

Хадичабегим

Бу... ардоқли ўғлингиз Кепак Мирзога Сарахс ҳоқимлигини тобшуриш ҳақида фармон... Розилигингизни олғон эрдим...

Б о й қ а р о

(фармонни илғамай)

Ўқилғонму?..

Н и з о м у л м у л к

(сал ўзини йўқотиб)

Шубҳасиз, шоҳим! Ўқилмай бўладими? Ҳаммаси ўқилғон... ўқилғон...

Хадичабегим

Мана буниси яхши кўрғон ўғлингиз Абул Муҳсин Мирзога Балхни тобшуриш ҳақида ...

Б о й қ а р о

Ҳа, ҳа, Балх... Балх... Ўқилғонму?..

Шоҳ унга ҳам ўқимай муҳр босади ва шароб сўрайди. Амир Саъдваққос шароб тутади. Шоҳ сипқоради ва бир пишқириб олади.

Мўмин Мирзога қани?.. Менинг суюкли набирамга?.. Унга унча узо-о-оқ бўлмасин, Маш-ш...ҳадни беринглар...

Хадичабегим билан Низомулмулк маъноли кўз уриштириб оладилар.

Н и з о м у л м у л к

(қўли қалтираб)

Мана, ўша Мўмин Мирзо... ҳақидаги... фармон...

Хадичабегим фармонни в а з и р и а ъ з а м қўлидан силтаб олади-да, подшога тутади.

Бойқаро фармонни олиб ўқимоққа уринади. Бунга кўрган Хадичабегим қўрққанидан аъзои баганини титроқ босади, Ни-

зомулмулкнинг кўзлари даҳшатдан ола-кула бўлиб, ўзи гарангсиб қолади. Шоҳ тимирскиланиб, фармонни тўғрилай олмай қийналади, ниҳоят тўғрилайди, кўзига яқин олиб келади ва ўқишга тутинади... узоқ термилади, аммо мастликдан кўз олдини туман босгандай бўлиб аниқ кўрмайди, фармон қўлидан тушиб кета бошлайди... Жимлик чўқади.

Б о й қ а р о

(кайфи ошган)

Маш-ш...ҳад-а, Машҳад, Ўқилғон-а?..

Х а д и ч а б е г и м

(каловланиб)

Машҳад, подшоҳим, Машҳад... Ҳа, ҳа... ўқилғон, икки марта, уч марта ўқилғон...

Н и з о м у л м у л к

М-мм-машҳад... ш-ш-шоҳим...

Маст-аласт подшоҳ қўллари қалтираб фармонга муҳр босолмайди, ёрдам бер, дегандай вазир аъзамга қарайди, Н и з о м у л м у л к подшоҳ қўлини ушлаб муҳр босади. Подшоҳ "Ҳа тамом!" дегандай мажолсиз ўтирган шоҳона жойида ёнбошлаб ётиб қолади.

Х а д и ч а б е г и м

(вазир аъзамга шивирлаб)

Вақт кетмасун... тез Ясовулбошини Ихтиёриддин қалъасига жўнатингиз! Ўқдай учиб борсин! Ҳозирнинг ўзида! Қалъа ҳам узоқ эмас. Фармонни адо этсунлар, Мўмин Мирзони қатл этиб келсунлар!

Н и з о м у л м у л к

(таъзим қилиб)

Бош устига!

Н и з о м у л м у л к шитоб чиқиб кетади.

Қ о з и к а л о н

(ўзича)

Подшо битта ҳам фармонни ўқимай муҳр босди, у қаттиқ маст... Уни давлат, салтанат, бепарволик маст қилиб қўйибдур... Э, аттанг...

Хадичабегим

(ўзича)

Худога шукр, нақ пулсиротдан ўтғондай бўлдим-а! Ўтиб олдим-а! Ўтиб олдим! (маст ётган Бойқарога қараб) Шоҳ Ғозий ҳориб чарчадилар. Энди дам олсунлар. (Ўзича) Мақсадимга етдим. Хайрият! Мўмин Мирзо қатл этилғондан кейин, ўғлим Музаффар Мирзо олдида ҳеч қанақа тўғаноқ, тўсиқ қолмайди! Агар эртага подшоҳим тафтиш қилсалар, вазири аъзам Низомулмулк жавоб беради...

Ҳамма чиқа бошлайди. Маҳди улё Опоқбегимни ёнига чорлатади. Эс-ҳушидан мосуво Опоқбегим ҳолсиз киради.

(Ҳеч нарса юз бермагандай, хотиржам) Опоқ! Мансур хоқон ҳордиқ олишлари керак... Сенга тобшурдим... Яхшилаб қара, парвариш айла, кўнгилларини равшан қил!

Опоқбегим

(ҳайрату ғазаб ила қараб, йиғлаб)

Қанақа хотинсиз, маликам? Шунчалар бағрингиз тошми? Бағрингиз тошми?.. Сизда юрак, инсоф деган нарса борму ўзи?

Хадичабегим

(кескин)

Менда юрак йўқ, тош бор! Билдингму? (кўкрагини кўрсатиб) Мана шу ерда каттакон тош бор! Тош, тош!! Керак бўлса, боламини деб бутун вужудим билан тошга айланамен! Боланг бўлғонда биласен!

Опоқбегим

Оҳ!.. Яна ўша дашном!.. Қачон бу дашномдан қутулама-а-ан?..

Хадичабегим шигдат билан чиқиб кетади. Опоқбегим бошини чангаллаганча ҳўнг-ҳўнг йиғлайди.

Опоқбегим

(бирдан кўзлари катта-катта очилиб)

Эвоҳ, Шоҳ Ғозий қандай фармонга муҳр босгонларини билармикинлар?.. *(Бирдан йиғидан тўхтаб, кўзёшларини артиб, у ёқдан-бу ёққа юради)*. Ие!.. Менинг суюкли ўғлимни қатл этмоқчимилар? Қандай чидаб турамен? Дарҳол Шоҳ Ғозийни уйготай, аҳволни билдирай! Айтгонларидан қайтсунлар!.. *(Шошиб)* Султонимни уйғотишим лозим... Султоним тез уйғонмайдилар... *(Ўйлашиб)* Ҳм-м Султонимнинг ўнг оёқларида бодлари бор, ўша ерларни қаттиқроқ уқалашим керак, шунда тез уйғонадилар...

О по қ бе г и м ш и то б по д ш о о ёғ и ни у қ а л а ш га ту ша ди.
П о д ш о ин г р а на ди.

О по қ бе г и м
Султоним! Султоним...

Б о й қ а р о
(инграниб)
И-и-имм!..

О по қ бе г и м
(йиғлаб, уқалашга давом этиб)
Олампадохим!.. Даҳшат юз берди, даҳшат!..

Б о й қ а р о
(кўзларини зўрға очиб, ўзига келиб)
Даҳшат?! Бу... нима-а... деганинг?..

О по қ бе г и м
Даҳшат! Ахир нима қилиб қўйғонингизни биласизму? Суюкли набирангиз Мўмин Мирзони қатл қилиш ҳақидаги фармонга муҳр босдингиз-ку, подшоҳим?!..

Б о й қ а р о
(туриб кетади)
Нима-а-а?!.. Нималар деяпсен?!.. Мен унга Машҳадни мулк қилиб бердим-ку!!

О по қ бе г и м
(ўкраб йиғлаб)
Машҳадни мулк қилиб эмас, сиз уни шаҳид қилишга фармон бердингиз!! Сизни алдадилар! Ясовулбоши фармонни олиб аллақачон Ихтиёриддин қалъасига жўнаб кетди-и-и!..

Бойқаро
(кайфи тарқаб, гарғазаб) Э-э...! Ким бор?!.. Дарҳол тўхта-
тинг, ўша бадбахт Ясовулбошини! Тўхтатинг!! Мунший!!!

Хаги ча беги м отилиб киради.

Хадича беги м
(Опоқбегимга)
Ҳой, нималар деб валдираяпсен, манжалақи! Подшомиз-
нинг бошларини оғритиб! Эсини еган тентак! (Бойқарога) Ёлғон
гапиряпти бу, подшоҳим! Ишонманг! Ҳамма гапи тўхмат!

Бойқаро
(аланглаб)
Тўхмат?!..

Опоқбегим
(жон ҳалпига)
Тўхмат эмас, подшоҳим!.. Тўхмат эмас!! Тепамда Худо бор!!

Хадича беги м
Ишонманг, подшоҳим! Фирт ёлғончи-ку! Қаёқдан билади?
Бари гапи ёлғон! Ёлғон гапиряпти бу мегажин! У жинни бўлғон!

*Бойқаро саросимада гоҳ Хаги ча беги мга, гоҳ Опоқбе-
гимга қарайди.*

Мунший
(кириб)
Жоним омода, ҳазрати олийлари!

Бойқаро
Тез фармонни бекор қилгувчи фармон ёз!..

Мунший
(таъзим билан)
Бош устига, подшои олам!

*Мунший қоғоз-қаламини қўлига олади. Хаги ча беги м са-
росимада, Опоқбегимга жонланиш.*

Ҳаллолаган Ясовулбоши отилиб киради.

Ясовулбоши
(тиз чўкиб)

Фармонингиз адо этилди, подшои олам! Мўмин Мирзо қатл этилди!..

Ҳамма қотиб қолади.

Х а д и ч а б е г и м

(ҳайратини яшира олмай)

Нима-нима?.. Вой ўлмасам!..

О п о қ б е г и м

Вой, вой... Нима-а... Ие-е!.. Во-о-ой!.. *(эси оғиб қолади).*

Хадичабегим даҳшат ичида турган жойида "Вой мирзом"лаб ҳўнграб йиғлашга тушади. Опоқбегим қаҳ-қаҳ отиб кулиб юборади. Ҳанг-манг Бойқаро Ясовулбоши га яқинлашади.

Б о й қ а р о

(Ясовулбошининг ёқасидан олиб бир неча бор силкалаб)

Нима... нима дединг, галварс? Мўмин Мирзо қатл этилдимۇ ҳали?!.. Мўмин Мирзо набирам-а?!.. А-а-а?!..

Я с о в у л б о ш и

(жон-пони чиққудай бўлиб)

М-м-м-ен.. п-п-п-одшойи олам, ф-ф-фармонни адо этдим холос...

Бойқаро Ясовулбошини қўйиб юборади. У ёқ-бу ёққа юради, олазарак атрофга қарайди.

О п о қ б е г и м

Мўмин Мирзо ўғлим! Ўғилжоним!.. Мени йўқотиб қўйдинг-а! *(хохолаб кулади).*

Б о й қ а р о

(чуқур изтиробда)

И-и-мм!.. И-и-мм!.. О-оҳ! Худо расво қилибдур! Худо уриб қўйибди-ку!!!.. Нима деган одам бўлдим?!.. *(Бошини чангаллаганча инграб).* Нима қилиб қўйдинг, Ҳадича-а-а?! Нима қилиб қўйдинг?! Хонавайрон қилдинг-ку мени!.. Дунёга шарманда қилдиларинг-ку!!!.. И-и-мм!!!..

Бойқаро жаҳл устида ёнидан қиличини суғуриб Ҳадичабегимга қараб юради. Маҳди улё доғ солганча ортига тисарилиб қочади, тутқич бермайди. Подшо етиб олиб қилич солади,

Хадича бегим чапга ўзини отади, қилич тоқчада турган катта хумга тегиб иккига бўлиб юборади.

Хадича бегим
(*кўзлари ола-қула бўлиб*).

Мен... подшоҳим... мен эмас, подшоҳим! Мен билфоним йўқ!
Мени кечиринг!

Билмай қолибмен... Гафлат босибдур... Фармонга вазири аъзам қўл қўйдирибдур ...

Бойқаро
(*кўзлари чақчайиб*)

Ким?!.. Ким дединг?!.. Вазири аъзам?! Низомулмулк?!.. И-и-мм!!.. Оҳ, бадбахт!!.. Заҳарли чаённи сақлаб юрғон эканмен бағримда... Ўғлимни душман қилғон ҳам шу! Алишер кўп огоҳлантирғон эрди! Эрди... Қулоқ солмадим. Мана, оқибати! Алишернинг Мўмин Мирзони қанчалар ардоқлашини билиб, ҳам менинг, ҳам Алишернинг бағрини тилдилар! Тилдила-а-ар!.. Орани бузиб, бизнинг дўстлигимизга рахна солмакчи бўлдилар душманла-а-ар!!.. Мунший!!

Мунший
(*таъзим қилиб*)
Қулоғим сизда, подшоҳи олам!

Бойқаро
Фармон ёз: Вазири аъзам Низомулмулкнинг териси шилинсун!! Моли-мулки мусодара қилинсун!! Фармонни Ясовулбошига бер!

Мунший фармонни ёзиб, подшоҳга тасдиқлатиб, Ясовулбошига беради. Ясовулбоши шитоб чиқиб кетади.

Хадича бегим
(*ўзини ўнглаб, Ясовулбоши ортидан*)
Ҳозирдаёқ подшойимнинг фармонини адо этиб кел!

Опоқбегим
(*Хадича бегимни қучоқламақчи бўлиб, хандон отиб*)
Ўғлимни кўрмадингизму, опажон? Мўмин Мирзомни-да!..

*Ҳадиҷабегим қочиб, беҳол ўтириб қолган Бойқаро ол-
дига боради.*

*Бирдан Опоқбегим "Чоргоҳ"ни бошлаб юборади. Ҳазин
овоз бутун саҳнани тутади...*

П а р д а

БЕШИНЧИ ПАРДА

Тўққизинчи кўриниш

Ҳирот. Жаҳоноро боғи олдидаги майдонга шаҳар аҳли, аво-
муннос бир-бир тўпланади. Катта саросима сезилади. Кимдир
боласини етаклаб ўнгдан чапга ўтади, кимдир ўнгга... Сайид-
лар, фозилу фузалолар, оқсоқоллар, мутавалли,
мударрислар, муҳандислар, усталар, ҳунарманд-
лар, косиблар, талабалар, хотин-халаж, марди-
корлар ва бошқа халқ вакиллари ўзларича нимадандир
баҳс қилишади, у ёқдан-бу ёққа безовталаниб юришади.

Ҳасса тутган девона киради.

Девона

Мўмин Мирзо шаҳид кетди, ҳақ дўст, ё Олло!

Тенгсиз эди, воҳид кетди, ҳақ дўст, ё Олло!

Саҳнадан ўнг томонга чиқиб кетади.

Икки аёл киради.

Биринчи аёл

Эшитдингми, не деб алжир анов девона?

Иккинчи аёл

Ул ҳақ сўзни айтаётир, билсанг, дугона.

Биринчи аёл

Йўғ-е, ростми?

Иккинчи аёл

Ҳа, ҳа, баттол ясовулбоши

Норасида шаҳзоданинг олибди бошин!

Опоқбегим киради. У ақлдан озган, хушчақчақ, хандон отиб кулади.

Опоқбегим

(Аёллардан бирига мурожаат қилиб)

Мўмин Мирзо ўғлим шу ердан ўтдими? Хо-хо-хо!.. Ўтдими? Кўрдингизларми? Ўтди, а?.. Ўша менинг ўғлим! У мендан қочиб юрибди... *(бирдан йиғлаб)* Сизлар яшириб қўйдингиз менинг ўғлимни! Топиб беринг! Излаб юрибман мен!

Биринчи аёл

(ўзини орқароқ тортиб)

Мен кўрғоним йўқ... Билмадим.

Иккинчи аёл

Подшонинг хотини жинни бўлиб қолибди, деб эшитгандим. Ўша шу экан. Бечора...

Девона киради.

Девона

Бу дунёда ҳақиқатнинг, Ҳақ дўст, ё Олло,
Йўқлигига шоҳид кетди, Ҳақ дўст, ё Олло!

Опоқбегим. *(девонага)* Ие! Султоним! Мансур хоқон!.. Хоқоним! Ҳозир Мўмин Мирзо келади! Сиз ҳам қидириб юрибсизми? Кетманг!..

Опоқбегим девона чакмони этагини ўпиб тавоф этмоқчи бўлади, аммо аёллар ҳай-ҳайлаб ушлаб қоладилар.

Девона индамай саҳнанинг чап томонига ўтиб кетади.

Иккинчи аёл

Девонага осилиш мумкин эмас. Айб бўлади-я!

Опоқбегим

(хандон отиб кулади. Аёллардан бирига қаттиқ тикилиб)

Ким бўласиз?.. А-а-а, Мўмин Мирзо-ку бу! *(қаҳ-қаҳ отиб, у ёқ-бу ёққа чайқалиб)* Қаранглар, бу Мўмин Мирзо! Келдингми, ўғлим? *(бағрига босиб ўпа бошлайди)* Мана, Мўмин Мирзо-о! *(Бирдан ўзини орқага олиб, аёлни нари итаради).* Йўқ! Бу Ҳадичабегим, маҳди улё! Ҳадичабегим-и-им!..

Сарой хонимлари қуршовида Хадичабегим кўринади.

Хадичабегим

(Опоқбегимни кўрсатиб)

У авваллари ҳам гоҳ-гоҳда жиннилик қилиб турарди. Энди ротакамига жинни бўпти, мақсадига етибди. Дунёнинг қаердан ўтаётганини билмайдур бу жинни!

Опоқбегим Хадичабегимга ташланади. Сарой хонимлари уни қўйишмайди, Хадичабегим хонимлар кузатувида мағрур сахнадан чапга чиқиб кетади. Аёллар Опоқбегимни юпантириб ўнг томонга олиб кетадилар.

Навоий, Хонгамир, Бадахшуй, Машҳадуй, Бобоаллар киришади. Барчасининг руҳлари чўккан.

Навоий

Қазо ўқи беомондир, чидамас қалқон,
Фақат Ҳаққа суянгайдир чорасиз инсон.
Сўзламакка тилим лолдир, кўнгил беҳолдир,
Бу кўнгилнинг юпанмаги, дўстлар, маҳолдир...
Илтижо-ла кўзёш тўксанг ўтар савобга,
Гоҳи журъат кўргизасен Ҳаққа хитобга:
Шукр, Оллоҳ, қилғонингга шунча иноят,
Балолардан айла бизни ўзинг ҳимоят.
Биз — ношукр бандаларга афв чизифин торт,
Зиммамизга улкан, эзгу юмушларни орт!
Ҳақ дейдики: "Мен бандамга тилаймен эзгу,
Ёмон йўлни, ажаб, танлаб олар ўзи у".
Рост, бад йўлни танлаб олдим, гуноҳкорингмен,
Сен қанчалар азиз тутсанг, шунча хорингмен!
Неки қилсанг фақат яхши, эзгулик, Тангрим,
Банда учун, ибрат, ўрнак, кўзгулик, Тангрим!

(у ёқдан-бу ёққа юриб)

Бори низо Астробод устида эрди,
Ҳамма ташвиш Алишернинг дўстида эрди.
Мансур хоқон бир неча ўт ичида қолмиш,
Танг паллада шайтон унинг эс-ҳушин олмиш.
Май восвоси очирмамиш сира кўзини,
Идрок эта олмай қолмиш ўзи, сўзини!
Набирамга Машҳад бердим, дея хурсанд, шод,
Шаҳид айлаб юборғонин билмамиш, ҳайҳот!..

Чинор эди, ўз шохини кесди бешафқат,
Бир тоғ эди, ўз бағрини ўйди оқибат!
Осмон эди, хароб қилмиш чақноқ юлдузин,
Қуёшга терс боқмиш, тутмиш зулатга юзин!

(хаёлга чўмиб)

Навоий, ул гул учун ҳай-ҳай йиғлама кўп,
Ки ҳай дегунча не гулбун, не гунча, не гул бор...
Афсус.... энди ўтгон ўтди, наф йўқдир сўздин,
Фақат кўзёш тўкажакмиз кетгунча ўздин.
"Аттанг!", "Аттанг!.." деган билан енгиллашмас дард,
Мусибатга тик боқади, букилмайди мард!

Девона киради.

Девона

Пошшо юриб олам очар, Ҳақ дўст, ё Олло,
Девона оламдин қочар, Ҳақ дўст, ё Олло!

Девона саҳнанинг ўнг томонига ўтиб кетади.

Хондамир

Сизга, пирим, жуда қийин... ўзлари ҳам уч ўт ўртасида қол-
мишлар. Мўмин Мирзо қатл қилинсан, деб фармонга муҳр
босгон киши султон Бойқаролигидан, сиз ўпка қиладургон одам
аржуманд дўстингиз эканидан кўнглингиз қийиладур...

Бадахшй

Мўмин Мирзо бирлан темурийлар салтанати узоқ йиллар
давру даврон сурмоғи аниқ эрди-да!

Машҳадий

Ҳа, шаҳзода Мўмин Мирзо салтанат пешонасига битгон
ёрқин юлдуз эди! Нечун уни суюб яратдинг, умрини қисқа қил-
динг, эй Парвардигор?

Хондамир

Ҳазрат, афв этадилар... Султон Бойқаро сизнинг яқин дўс-
тингиз бўла туриб, сизга озор етказди, ардоқли Мўмин Мирзо-
ни – ўз набирасини қатл этдирди! Шундай қабоҳатга йўл қўйган

киши билан дўст бўлиш мумкинми? Сизга жоним ачийдир, Ҳазрат! Бундоқ кишидан юз ўғирмоқ энг тўғри йўлдир!

Навоий

(инграб)

Оҳ, Хондамир! Хондамир! Нозик жойдан олдингиз... Подшоҳдан юз ўтиринг, дейсиз. Қандоқ юз ўтирай? Шоҳ Ҳазрат бирлан бир умрлик дўстдирбиз, умримнинг бойлиги Султон Ҳусайн бирлан дўстлигимдир. Умрим поёнига етиб турғонда, ногаҳоний бир сабаб деб, қандоқ қилиб бир умрлик тоат-ибодатимдан айрилай, бу дунёлигимни совурай? Бу адолатдан эрмас! Ҳа, Мўмин Мирзо менинг ардоқли шаҳзодам эди, унга улуғ умидлар боғлағондим! Нопок бандалар умидларимни сўндирдилар... Аммо мусибат ҳар қанча оғир бўлса ҳам, бизнинг Шоҳ Ҳазрат билан дўстлигимизга даҳл қилмақдан ожиздур! *(Хаёл суриб)* Бизлар бир кўз аросида жойлашғон икки қорачуғдурбиз, икки қуёш авжидан пайдо бўлғон бурж... бир гунча аро битғон икки гул... бир бешиқда ётғон икки гўдак... бир бодомдаги ялакат мағиз... Агар ер остин-устун бўлиб, бодом чақилмаса, ялакат мағизлар то қиёматгача бир-биридан ажралмайдулар! Хондамир! Бир аччиқ ҳақиқат бор, уни англаб етмак керак: Шоҳ Ҳазрат бу гуноҳни билиб эмас, билмасдан ғафлатда қилиб қўйди! Ёнма-ён туриб мен ҳам ғафлатда қолдим-ку!.. Ҳозир дўстимга жуда ҳам оғир, унга маломат тошини отиш эмас, балки дардини енгиллатадурғон малҳам сўзларни айтмагим, юпантирмагим жоиз. У — ёлғиз! Унинг меңдан ўзга дўсти йўқдир! Ҳаммаси — Аллоҳнинг иродаси!

Хондамир

(таъзим бажо келтириб)

Ҳазрат, афв этсунлар... Камина англамабмен: ростдан ҳам Шоҳ Ҳазратнинг сиздан ўзга дўсти йўқдир. Қизиққонлигимга бориб, густоҳдик қилиб қўйдим, ножоиз сўзларни деб юбордим! Узримни қабул қилингиз, Ҳазрат! Дўстга шундай садоқатингиз борлигини билар эдим-ку! Онт ичаменки, сизни ҳали яхши билмаслигимни билдим...

Машҳадий

Уларнинг дўстлигига жумла жаҳон тан беради!

Бобоали

Бу инсофли одамнинг тутумидур!

Ал-Мирак меъмор киради. Навоий билан ҳамгарглик билдириб кучоқлашиб кўришади.

Ал - Мирак меъмор

Шавкатли шаҳзода Мўмин Мирзо бевақт жувонмарг бўлиб-
дурлар... Ҳазратим! Таъзиямизни қабул этингиз! Э, аттанг... Э,
аттанг...

Навоий

Ҳа, бу ҳаммамизнинг бошимизга тушгон мусибатдур...

Ал - Мирак меъмор

Бағоят ақлли шаҳзода эдилар раҳматли. Инжил бўйида Сул-
тон Бадиуззамон жанобларига мадраса қураётгон пайтимизда
шаҳзода ҳар куни келиб, ишимизни кузатар эдилар. Жузжон
кўприги ҳақида сўраб турардилар. Кўприк битгондан сўнг шаҳ-
зодани олиб бориб зиёрат қилдурмакни кўнглимга туккан эрдим.
Энди армон бўлиб қолди... Жойлари жаннатдан бўлсун.

*Ал-Мирак меъмор қўлини кўксига қўйганча ортга ти-
сарилади.*

Навоий

(изтиробли)

Ҳа-ҳа, афсус... Мирзо йигит хазон бўлди, оҳ!

Даврон қондин ёлқинлангон даврон бўлди, оҳ!

Зулму озор етказувчи ситамкор фалак

Ҳилвираган бу жонимни айлади ҳалак.

Бундоғ машғум фожиага ким бергай бардош?

Тош ҳам кўриб, не тонг, кўздан тўкса қонли ёш!

Кўриб, нега тушмайди ой ерга узилиб?

Нега кўриб осмон тоқи кетмас бузилиб?

Мангу осмон тўнқарилиб қуламас ғамдан?

Офтоб чак-чак бўлиб оқмас эриб аламдан?..

Разил ҳаёт залворидан дунё ўртанар,

Ажаб, ҳануз ер айланар, юдузлар ёнар!..

*Бойқаро Парвоначи, Қозикалон, лашкарбоши Саъд
ва қос ва бир неча сарой аъёнлари кузатувида Жаҳоноро-
дан чиқиб келади. Ҳаммалари мотам кайфиятида. Шоир ва Шоҳ
бир-бирига кучоқ очиб кўришадилар.*

Б о й қ а р о

(йиғлаб)

Алишербек, каминани мақтайсиз боз-боз,
Соҳибқирон деб атайсиз, хўп баландпарвоз,
Лойдан бўлдим, униб-ўсдим, мен хом сут эмиб,
Бошқалардек, даъвойим йўқ фариштамен деб.
Негай, шундоқ... бир бандамен, хатойим бисёр,
Нега, нега май-шаробга бердим ихтиёр?
Тушда ичдим, кечда ичдим, ётгонда ичдим,
Умри қисқа роҳатни деб, ўзимдан кечдим...

Ота-ўғил тил тополмас дунё экан бу,
Олгин қадаҳ тутадую, ичида — оғу.
Ахир ўғил отасига қилмасму хизмат,
Набирасин ўлдирурму бобо... О, қисмат!
Одамликдан чиқиб бўлдим расво мен латга,
Билмай босдим тиконни, қолдим ғафлатда...

Н а в о и й

(ҳазин)

Йиғламаймен... кўзёшларим қуриб битгондир,
Мунг ҳам, ғам ҳам ўз ерида битиб-йитгондир.
Қайғу-ҳасрат қайтиб кетди ҳеч мойил бўлмай,
Ушбу вужуд-вайронада қолгиси келмай...
Ҳақ таоло бергонини олди қайтариб,
Ҳирот қолди шаҳзодасиз ғарибдан-ғариб...
Не чора бор, шундоқ эса тақдири азал,
Бари эрур сизу бизнинг қилмишга бадал.

Б о й қ а р о

(яна йиғлайди)

Мўмин Мирзо юрагимнинг меҳвари эрди,
Дурри якто, салтанатим гавҳари эрди!
Ардоқлигим, қўзичоғим, суйгон набирам,
Ота, бобо оловида куйгон набирам!..
Қўлимдаги кабутарим учди-да кетди...

(йиғидан тўхтаб)

Низомулмулк фитначи ўз бошига етди!
Низомулмулк ўлди, хор-зор, моли толонда,
Терисини шилдилар-ку Пули Молонда!

Айб ўзимда, атрофимга разм солмадим,
Афсус, афсус, дўст-душманни фарқлай олмадим.
Салтанатим вайрон этиб кетди-ку бадбахт,
Маъни йўқдир энди, недир давлат, недир тахт,
Нетай, кўкка қўлим чўзсам, қўлим етмаса,
Ерга кирай десам, Ер ҳам қабул этмаса!
Мен гумроҳни кечиргайсиз, пирим, начора,
Қошингизда муриддурмен, баддин, бечора!

На в о и й

(ўйга чўмиб)

То ҳирсу ҳаво ҳирмани, ки барбод бўлмас,
То нафсу ҳаво қасри ҳам барафтод ўлмас,
То зулму ситам ул жониға бедод ўлмас,
Эл шод ўлмас, ҳеч мамлакат ҳур, обод ўлмас...

Б о й қ а р о

(изтиробли)

Алишербек, сўзингиз ҳақ, ўзингиз ҳақсиз,
Номуносибмен мутлақо тож-тахтга шаксиз!
Эл-халқ кулар, подшо ҳоли танг деб ҳозирда,
Шундан юрт ҳам пароканда, диллар озурда.

На в о и й

(Бойқаро сўзларига эътибор бермай, хаёл суришга гавом этиб)

Шайх Маждиддин Бағдодийни қатл этишғон чоғ —
Касри тегиб вайрон бўлди Хуросон, Ироқ.
Чингизхоннинг аскарлари мўрмалах мисол,
Тирик ҳаёт боғларини айлади поймол.
Қўрқаменким, Мўмин Мирзо фожиаси ҳам
Келтирмаса юрт бошига кулфат, ғам-алам...
Темурийлар салтанатин кулатмаса бас,
Афсус, дермен... минг бир афсус, афсуски, абас...

(Бойқарога қараб)

Ёдимдадир, ўқир эдик мактабда икков,
Ўн ёшдабиз, чаққон, жўшқин, пуршиддат, олов.
Аҳд-паймон қилдик, айлаб қасамёд бизлар:
“Қуръон тутиб дўст бўлайлик умрбод бизлар!
Айб иш қилса, дўст ёқасин дарҳол тутиш йўқ,

Озор чекиб ё дўстини ташлаб кетиш йўқ..."
Бошимизга тушса ҳамки минг турли бало,
То ушбу дам биз қасамни бузмадик асло!
Дўстни дўстдек севмак керак қалб нури билан,
Фазилати, ҳимматию қусури билан.

Қасам ҳақдир. Бизни тутгон ўша қасамдир,
Ул қасаммас, адолатли холис ҳакамдир.
Гарчи ичим ёниб, бағрим ётса ҳам тутга,
Кечиргаймен... мен қасамнинг этагин тутиб.
Соҳибқирон Амир Темур айтмиш бир замон:
"Чин дўст улдур, ки ранжимас дўстдан ҳеч қачон!
Ранжиса ҳам, қабул айлар узрин, рад этмас!
Дўстдан ажраш — жароҳат, ки ҳеч қачон битмас!"

Бойқаро билан Навоий бир-бирларини бағирларига босадилар, кўзёшларини яширмайдилар ва ўнг тарафга чиқиб кетадилар.

Қозикалон
(Саъдваққосга)

Навоий билан Шоҳ Ғозийнинг бу қадар дўст эканларидан беҳабар эдим. Бири, биридан узр сўрайдур. Чинакам дўстлар шундай бўладурлар, улар бир-бирини кечира оладурлар! Фитначи вазир Низоумулк гапларига ишониб, шундай улуғ зот ҳақида номақбул ўйларга бориб юрибман-а мен нодон!

Парвоначи
(таажжубга)

Навоий ўзи шундай ожиз, касалманд бир одам эса, Шоҳ Ғозий нимасига учиб у билан дўст бўлгон экан-а?.. Тушунолмаймен.

Саъдваққос
(ҳайратланиб)

Очиқ айтсам, бундоқ дўстликни ҳали-ҳануз кўрмагонмен...

Хондамир
Бу дўстликнинг баҳоси йўқ, умри абаддир!

Чиқадилар.

Девона кираги.

Девона

Олам ўзи обод эрур, Ҳақ дўст, ё Олло,
Пойдевори фарёд эрур, Ҳақ дўст, ё Олло!..

Саҳнанинг чап томонига чиқиб кетади.

П а р д а

Ўнинчи кўриниш

Балх. Султон Бадиуззамон Мирзо ўрдаси. Бадиуззамон Мирзо ёлғиз. Безовта у ёқдан-бу ёққа юради.

Бадиуззамон

(ўзига ўзи)

Нохуш бир туш кўрибмен. Ўғлим Мўмин Мирзо билан до-
руссалтана Ҳиротда, онаизорим бино қилдирғон менинг номимга
қўйилғон Бадиъа мадрасасида юрғон эмишмиз. Кўнгиллар рав-
шан эмиш. Бирдан мадраса дарвозасида бир неча қора ниқоб
кийғон навкарлар биз томонга кела бошлади. Уларнинг ниятла-
ри хунук кўринди. Дарҳол нимагадир Мўмин Мирзони қучоқлаб
олдим! Қўлимизда қуролимиз ҳам йўқ эмиш! Навкарлар Мўмин
Мирзога ташланиб, олиб кетмоқчи бўлдилар. Мен қўймадим.
Аммо улар зўрлик қилишиб, ўғлимни бағримдан тортиб олишди
ва кўздан ғойиб бўлишди... *(ўйланиб)*. Мўмин Мирзо Астрободни
тутиб қололдими ёки кўлдан бериб қўйдими?.. *(Уч бор қарсақ
чалади)*. Нима бўлди экан?.. Кўнглим ғаш... Астрободга жўнаш
керак! Астрободдан кейин — Ҳиротга...

Мулозим кираги.

Мулозим

Қулоғим сизда, султоним!

Бадиуззамон

Лашкар шайму? Қандаҳор ҳокими Амир Зуннун-арғун қў-
шини етиб келдиму? Шайх Али-чи, Балх лашкари сардори?..
Шитоб Астрободга отланишимиз лозим. Мўмин Мирзога мадад
зарур.

Мулозим

Қандаҳор ҳокими амир Зуннун-арғун ҳам, Балх доруғаси Шайх Али ҳам шу ердалар. Тайёр туришибди. Гурас-гурас навкарлар лашкаргоҳни тутиб ётибди...

Бадиуззамон
(чеҳраси очилиб)

Хайрият... Иншоолло, Астрободга бориб ўғлим тахтини устувору мустаҳкам қилиб келгаймиз. (Мулозимга). Қўшин бошлиқларига етказгилки, чоштгоҳда лашкаргоҳда машваратда кўришурбиз!

Мулозим чиқади. Шу паллада остонада Ҳировул сардори кўринади. У ҳаллослаган бир аҳволда, ранглари оқарган, кўзлари қизарган... Югуриб келиб ўзини Бадиуззамон Мирзо оёғига ташлайди. Бошини ерларга уради.

Ҳировул сардори

Хонавайрон бўлдик!.. Бир қошиқ қонимдан кечинг, султоним! Хонавайрон бўлдик!.. Бир қошиқ қонимдан кечинг... Бир қошиқ... кечинг...

Бадиуззамон

Ўзингни бос! Нима бўлди?.. Ҳеч қачон сени бундай аҳволда кўрмағонмен.

Ҳировул сардори
(ерга юзтубан ётганча)

Бир қошиқ қонимдан кечинг, султоним!.. Адойи тамом бўлдик... Дунёда тургим келмай қолди... Дунёга ўт кетди... ўт кетди...

Бадиуззамон

Нима, Ҳиротдан лашкар бостириб келмақдаму? Лашкар каттами?.. Ҳа, ўзим ҳам кутиб турувдим...

Ҳировул сардори

Лашкар келса кошқийди, султоним. Бир чорасини қилардик. Бунинг чораси йўқ... Сизга қандай айтамен?.. Бир қошиқ қонимдан кечинг...

Бадиуззамон

Кечдим! Тур ўрнингдан!

Ҳировул сардори
(инграб)

Суюкли шаҳзода... Мўмин Мирзодан... айрилик қолиб-ми-и-из! (Ҳўнграб юборади.) Абулғози Баҳодирхон ўз набирасини қатл этишга фармон этибдилар...

Бадиуззамон
(ҳанг-манг)

Ё, Олло!... Адашмадингму? Нима деяётгонингни биласенму?.. (аламдан кўзларини катта-катта очиб) Мўмин Мирзо ўғлим шаҳид кетибдур!.. Шаҳид кетибдур!!.. О-о-о!!

Бадиуззамон ичидан бир нарса, ғусса пов этиб ўкраш бўлиб отилиб чиқади.

Ҳировул сардори
(йиғламсираб)

Шоҳ Ғозий ғафлатда қолиб, мастликда билмай фармон берибдурлар. Бу мудҳиш ишни қилгон вазири аъзам Низомулмулкнинг терисини шилиб олибдурлар... Ўғилларини ҳам ҳам қатл этибдурлар...

Бадиуззамон
(чуқур изтироб чекиб у ёқдан-бу ёққа юрар экан)

Расвойи жаҳон бўлибмен-ку, ҳайҳот! Ё, Аллоҳ! Ё, Аллоҳ... Суюнчиғим ўғлимдан айирдинг-ку! Ё, Аллоҳ!..

Ҳировул сардори

Мўмин Мирзони Бадиға мадрасасига дафн этибдурлар... (Таъзим қилиб, чекинаркан) Мен қўшинлар ёнига борай... султоним...

Ҳировул сардори секин сирғалиб чиқиб кетади.

Жимлик чўқади.

Бадиуззамон
(ичи ёниб)

Водариг! Қандай кунларга қолдик? Қандай кунларга қолдик?.. Не гуноҳим борки, Парвардигор мени турли балоларга гирифтор қилмақда? Фарзанди аржумандининг фиरोқида куйиб адоий тамом бўлсам, не тонг!.. Ҳайҳот!

Жимлик чўкаги.

Энди мен нима қилай, эй, Тангрим? Қўшин тўплаб отамга қилич ўқталиб борайми? Илгарилари шундай қилдинг, отангга курол кўтардинг... Йўқ, йў-ўқ... Йў-ў-ўқ! У ҳолда... сен шаҳзода Абдулатифга ўхшаб қоласен-ку! Ажабо, Абдулатиф Улуғбек Мирзонинг катта ўғли эди... сен ҳам Султон Ҳусайн Мирзонинг катта ўғли... Йўқ, йў-ўқ... Ўзимга-ўзим қилдим. Абдулатиф отасига қилич ўқталди, жанг қилди, жангда голиб чиқди... Лекин қисмат жангида енгилди-ку! Бадном бўлди-ку! Тарихда падаркуш деган номни олди, холос! Йўқ, йў-ўқ... Кўзингни оч, Бадиуззамон Мирзо! Ҳазрат Навоий ҳақ гапни айтгонлар, отангга қарши борғонинг мудҳиш хатоингдур! Кўзингни оч!.. *(Жим қолади. Бирдан.)* Бор фалокатни ўзинг бошладинг, эй, ноқис банд! Норасида гўдакни каттанинг ҳам ақли етмас балолар гирдобига отдинг! Астрободга уни ўз қўлинг билан жўнатдинг, ўлимга юборгонингни билмадингму? Барчасига ўзинг айбдорсен, ўзинг гуноҳкорсен, ўзинг, ёлғиз ўзинг!!!

Бадиуззамон ҳолсизланиб, бир четга бориб, икки қўли билан бошини қаттиқ ушлаб кўзларини юмганча узоқ ўтириб қолади...

Чап томонда оқ кийимда Мўмин Мирзо руҳи кўринади.

Мўмин Мирзо

Отажоним, бошингизни кўтаринг азод,
Мана шундоқ найрангларга бой экан ҳаёт.
Ёш эдим мен, орзуларим мўлдан-мўл эди,
Излағоним фақат донғил, тўғри йўл эди...
Ҳали бирон гуноҳ қилиб улгурмағондим...
Ёр лабининг болин татиб ҳам кўрмағондим...
Ёр сочини силамадим ошиқлар мисол,
Четлаб ўтди мени нетай иқбол, истиқбол.
Ҳали отам хизматини қилолғоним йўқ,
Ватан, эл деб куймоқ сеҳрин билолғоним йўқ...

Бадиуззамон бирдан бошини кўтаради, овоз келган томонга қарайди. Ўрнидан туриб "Ўғлим!" дея Мўмин Мирзо томон талпинади ва бир-икки қадам босади. Мўмин Мирзо бир-икки қадам ортга чекинади.

Бадиуззамон

Ўғлим! Ўғлим! Бу... сенмисан, тушимми, ўнгим?
Ширин-шакар сўзларингдан ёришди кўнгим!
Сен отанга кўргизурсан шундоқ эҳтиром,
Аён этиб чин фарзандлик меҳрини тамом.
Мен не қилдим? Отамга қўл кўтардим, ҳайҳот!
Оқибатда олдим валад деган ёмон от!

Пауза

Мўмин Мирзо ўғлим... бўлди ёш умринг хазон,
Ўзим айбдор! Мусулмонлар, англадим аён:
Отамга тик боққаним-чун — Ҳақ тақозоси! —
Парвардигор менга шундоқ берди жазосин!

Ақлим лолдир, нечун менинг омадим чопмас,
Ношуд, анқов шаҳзодамен, йўлини топмас,
Қай юмушга сунар бўлсам умид ила қўл,
Бошиданоқ берк бўладур мен танлағон йўл.
Дунёи боумид дея бир ният этсам,
Бўлмадики бир фурсат, шул ниятга етсам...

Ичим тўла ҳасрат, алам, оҳу надомат,
Отам, ҳайҳот, кўргуздилар шундоқ каромат.
Не қилайин, ер ёрилиб ерга кирайми,
Ё бошимни Ҳиндикушда тошга урайми!
Ёниб ётгон юрагимни ўти ўчарми,
Дилимдаги армонларим бир-бир кўчарми?..

Мўмин Мирзо

Йўқ, отажон, тутиб бўлмас кетгон шамолни,
Йиғмоқ мушкул тумтарақай тўзган хаёлни.
Қаддингизни баланд тутинг, чунки отамсиз,
Темурийлар шавкатига мансуб одамсиз.
Маҳшаргоҳда кўришгаймиз, алвидо энди,
Бизга дийдор насиб этгил, эй, Худо, энди...

Мўмин Мирзо руҳи кета бошлайди.

Бадиуззамон
(фарёд чекиб)

Ўғлим, ўғлим! Ташлаб кетма шўрлик отангни!..
Ташлаб кетма-а!.. Ташлаб кетма-а-а!..

*Бағуззамон узоқлашётган Мўмин Мирзога интилиб
ета олмайди.*

Мўмин Мирзо ғойиб бўлади.

Бағуззамон гурсиллаб ерга қулайди.

П а р д а

Ўн биринчи кўриниш

Биринчи кўринишдаги манзара. Ҳирот. Подшо Арки олдидаги кенг майдон.

Орта шаҳарнинг олис-яқин манзаралари, миноралар, даб-дабали биноларнинг пештоқ ва қуббалари кўзга ташланади. Карнай-сурнайлар, ноғоралар овози борлиқни тутган. Шодиёна оҳанглар янграйди. Халқ Алишер Навоийнинг “Ҳазоин ул-маоний” битгани муносабати билан улғу шоирини муборакбод этгани йиғилган. Одамлар тўлқини у ёқдан-бу ёққа оқади. Бу ерда донгдор а м и р л а р, номдор беклар, лашкарбошилар, сарой аъёнлари, мулозимлар, Ҳирот зодагонлари, машойиху сайидлар, шоирлару адиблар, қозилару қорилар, фозилу фузалолар, вазирлару садрлар, хатиблару воизлар, мутаваллиу мударрислар, талабалар, меъмору муҳандислар, таниқли усталар, оддий халқ вакиллари учратиш мумкин. Драманинг барча иштирокчилари сахнада одамларнинг ичида аралшиб юришади.

Саҳна ўртаси очилиб боради.

Ўнг томондан Биринчи жарчи киради.

Биринчи жарчи

Хоқони мансур Шоҳи Ғозий Султон Соҳибқирон Абулғози Баҳодирхон Султон Ҳусайн Бойқаро ибн Ғиёсиддин ибн Мансур Мирзо ибн Бойқаро Мирзо ибн Умаршайх Мирзо ибн Амир Темур Кўрагон жаноби олийлари ташриф буюрадил-а-а-ар!..

Қийқириқ кучаяди. Саҳнанинг ўнг томонидан с а р о й а ъ ё н - л а р и қушовида шоҳона либосда Б о й қ а р о чиқиб келади.

Саҳнанинг чап томонидан И к к и н ч и ж а р ч и киради.

И к к и н ч и ж а р ч и

Ҳидоят эгаси, шараф ва ҳурматнинг соҳиб виқори, дину давлат арбобларининг сараси, мулку миллат эгаларининг саромади, хайру эҳсонлар пешвоси, салтанат устунни, подшоҳларнинг қўлидан етакловчи, султон ҳазратларининг яқин дўсти — муқарраби султон, ҳақиқат ва дин низоми Низомиддин Мир Алишер ҳазратлари ташриф буюради-л-а-а-ар!..

Қийқириқлар ортади. Яқин д ў с т л а р и кузатувида Н а в о и й кўринади. Ортада М а ш ҳ а д и й, Х о н г а м и р, Б е ҳ - з о г, Б а г а х ш и й л а р келишади. Тўртовининг ҳар бирида бир заррин муқовали салмоқли китоб кўзга ташланади. Булар “Хазойин ул-маоний” жилдлари.

Н а в о и й

Ўз хоҳиши билан ўтга кирар парвона,
Насиҳату панд-ўғитлар унга бегона.
Гоҳи авом тўхматидин бўлиб қийлу қол,
Кўнглимгаву оғир келар, таъбимга малол...
Дермен, шартта борсам, узлат эшигин очсам,
Дайри-дундан қочсам, даҳр элидин қочсам...
“Оҳ!” десаму, ибодатда кечирсам умр,
Охиратни ўйлаб дилда ҳис этсам ҳузур.
У дунёнинг ташвишини чексам, мен банда,
Бандаларнинг орасида бўлмай шарманда...

Б о й қ а р о

“Оҳ!” демаклик номуносиб шаънлари учун,
Дадил бўлинг, шахдам бўлинг, тан берсун очун.
Зинҳор гўша тутмак вақти эмасдур алҳол,
“Оҳ” қурутгай ишрат гулин, келтиргай завол...

Н а в о и й

Зинҳор гўша тутғоним йўк, шоҳим, ҳеч маҳал!
Фақат заҳмат ила бердим умримга сайқал.
Шоҳим, сизга қуллуқликда маош кўргиздум,
Она тилим вужудига руҳ, жон киргуздум.
Боз дostonлар иншо этсам, рангин ғазал, шеър,

Маснавийлар битсам, ёзсам гўзал-гўзал шеър,
Назм ила насрда ҳам айласам тасниф,
Жилд-жилд, жуз-жуз китобларга берсайдим тартиб,
Токи Шоҳи Ғозий Султон Соҳибқироннинг,
Шоҳи султон, буюк хоқон, озурда жоннинг
Ул муборак зикринию хайри корини,
Ҳимматию саховати, меҳри — борини
Васф айласам токи олам ибтидосидин,
Хабар олсам жумла жаҳон интиҳосидин...

Б о й қ а р о

(қўлини кўксига қўйиб)

Ташаккур! Иншоолло, ғазаллар, дostonлар, маснавийлар
битажаксиз ҳали! Жонсипор ғазалларингиз, латофатли дoston-
ларингизга ҳамиша биз ҳам муштоқдурбиз, Алишер, эл-улус ҳам!

Шоир эрур сўз мулкининг кишваристони,
Қаю кишваристон, балки Хисравнишони.
Демагил Хисравнишонким, рост қаҳрамони,
Мақбул бўлгай магар десанг Соҳибқирони!

Н а в о и й

(қўли кўксига таъзим қилиб)

Қуллуқ! Аммо баъд: муборак буйруғингизни дил устига қўйиб,
куллиётга тартиб бериш ишини якунига етказғонимни билди-
ришга ошиқамен! Салтанат баҳрининг сиздай дурри яктоси на-
саби борасида қалам сурсам, юз минг хон ва хоқонни бир жуз-
ви мухтасарда йиғиштирса бўлур, аммо ўзларининг тарихлари,
қиссалари шу қадар улғулки, уни қай сўзга сиғдириш мумкину,
қай саҳифага жойлашнинг имкони бор? Анинг чораси чорасиз-
лиқдур. Хўб ашъорингиз бордур, марғуб абётингиз бисёрдур...

Б о й қ а р о

(ўзини ноқулай сезиб)

Ҳаддин зиёд мақтов, дедилар...

Н а в о и й

Йўқ, йўқ! Кўриб, кўнглим қувончларга тўладур! Чунончи, хо-
тиримга келурки, бир байтингизда, наргис кўзлик ва ғунча оғиз-
лик гўзал маҳбубанинг кўзу оғзи наргис била ғунчага ўхшатиш-
ни жуда чиройли, назокатли чиқибдурки, ўқиб қувонғойсиз:

Наргис олмас ердин ул фаттон кўзинг оллида кўз,
Оғзинг оллида тутулимиш гунчанинг оғзида сўз...

Жуда нафис! Тагин. Бир ғазаллари фақирнинг ғазалига жавоб тарзда битилибдур. (*таъзим бажо айлаб*) Қуллуқ. Инсоф юзидин тан олиб дейликки, андин юз чандон яхшироқ айтилибдур:

Тушгали ҳажрингда, эй сарви гуландомим менинг,
Не кўзумда уйқу бор, не танда оромим менинг...

Б о й қ а р о

Йўғ-е, йўғ-е! Мақтовни боз ошуруб юбордилар-ку, Алишер...
Хижолатдин лолмен.

Н а в о и й

Камина эса, билъакс, камроқ таъриф берилди, деб хижолат-дамен. (*Пауза*). Ёдингиздаму, бир муддат Мурғоб дарёси бўйида, сўнг Ҳиротда Жаҳоноро боғида ширин суҳбат қурғонимизда тўрт жилдик куллиёт тартибига киришғойсиз, деб бизни мушкул вазифага рўбарў қилғон... балки оёқ-қўлимизни боғлаб, мушкул вазифа ихтиёрига тобшурғон эрдилар.

Б о й қ а р о

Ёдимда. Бу муҳташам саройни томоша қилиш қачон насиб этар экан, дея интиқдурмен.

Н а в о и й

Зинҳор хушомад эрмас, зинҳор! Агар Султони Соҳибқироннинг ҳиммати, мадади, қайноқ меҳру эътибори, беғараз кўмаги, очиқ назари бўлмаса эрди, мундоқ душвор иш илгари бормоғи номумкин эрди. Тўрт фасл мисолида тўрт девон тузилди. Етти-саккиз ёшдин йигирма ёшгача болалик чечаклари барқ уриб очилғон умр фаслининг навбаҳоридир; анинг васфинда "Ғаройиб ус-сифар", яъни болалик ғаройиботлари девонини рақам қилдум. Йигирмадин ўттиз, ўттиз беш ёшгача, бу умр фаслининг ёзидур, гуркирағон навқиронлик, йигитлик ошифталиғи замони мадҳинда ёзилғон девон "Наводир уш-шабоб" — йигитликнинг нодирликлари деб аталди... Ўттиз бешдин қирқ беш ёшгача, ўрта ёш дейилур, умр фасли хазони етиб, тириклик боғи барглари тўкила бошлайдур, анинг таърифинда "Бадоийъ ул-васат" — ўрта ёш ажойиботлари девонини туздум. Ва қирқ бешдин олтмиш яқиниғачаким, бу умр фаслининг қишидур, унда киши букилғон қад билан йўқлик йўлига кирадур, замон аҳли билан

хайрбод этадур... Анинг дуосинда "Фавоид ул-кибар" — кекса-
ликнинг фойдалари девони битилди...

Б о й қ а р о

Агар устоз Мавлоно Абдурахмон Жомий ҳаёт бўлгонларида,
ул зот билан бирга иккимиз Сизни муборакбод айлагон бўлур
эрдик...

*Навоий ортга қарайди. Машҳадий, Хондамир, Ба-
дахший, Беҳзодлар қўлларига заррин муқовали муҳташам
китоблар кўзга ташланади.*

Х о н д а м и р

"Фаройиб-сигар"!

Б е ҳ з о д

"Наводир уш-шабоб"!

Б а д а х ш и й

"Бадойиъ ул-васат"!

М а ш ҳ а д и й

"Фавоид ул-кибар"!

Навоий тўрт девонни олиб Бойқарога туҳфа қилади.

*Шоҳ уларни эҳтиром билан қабул қилиб олади. Ҳар бирин
ўпиб, кўзларига суртади. Варақлаб кўради.*

Б о й қ а р о

(ҳаяжонда)

Китоб — Аллоҳ мўъжизаси, ҳикмат сараси,
Билурсизким, Қуръонда бор Ҳадид сураси.
Тангри ерга туширмишдир даставвал китоб,
Сўнг тарози, кейин темир. Китоб, бу — офтоб!
Китоблардан кўчирилсун дарҳол нусхалар,
Бутун эл-халқ ҳикматлардан олсин баҳралар!

Ғазал, ғазал.. Нодир хаёл, парвозга шай қуш,
Бир лаҳзада ғойиб бўлур мисли ширин туш.

Агар тартиб берилмаса турфа авроққа¹,
Ҳар газални ел учиргай ҳар ёқ-ҳар ёққа.
Девонларнинг саҳфаларин бедамиш нури —
Коинотнинг тожи бўлгон инсоннинг умри...

(Навоийга)

Нақ офтобнинг саҳфасига чекиб рақамни,
Ой сатҳига ташлагайсиз сўнгра қадамни!
Юлдузлардан юлдузларга осон ўтгайсиз,
Арши аъло сарҳадига омон етгайсиз!
Неча бийик айласангиз сиз сўзингизни,
Ондин бийик этгайдурбиз биз ўзингизни!

(томошабинга)

Қай миллат бор, кимнинг шундоқ шоири бордир?
Ки қаламин туғ айлағон, аламбардордир?
Ким мақтанур чўнг шоири жаҳоний бирлан,
"Хамса" бирлан, "Ҳазойин ул-маоний" бирлан!

Ўйланиб қолади.

Аллоҳнинг инояти бирлан Хуросон салтанатини туздум,
дунёга довруқ солдум, кўп душманларимни тиз чўккалатдим. Бир
бандага шу кифоя қилса керак. Аммо мен омади чопгон инсон,
дунёда монанди йўқ яна бир салтанат бунёд этиб қўйибмен! Бу
юракнинг тубидаги салтанат — сиз билан буюк дўстлигимдир,
Амир Алишер!

Навоий

(ҳайрат ила боқиб)

Қандай улуғ ҳикматни баён қилдилар, мансури хоқон жа-
ноблари! Камина ҳам шул ҳикматни юрагимнинг туб-тубида
сақлаб келар эрдим...

Дилда ажиб нашъа бордир, кўнглимда виқор,
Бу сиз билан дўстлигимдир, улуғ шаҳриёр!
Хулосаи ҳаётимни чамалаб кўрсам,
Ўтган умр, кечмишимга аста юз бурсам,
Бир ҳақиқат, нодир ҳикмат бўлур намоён:
"Дўсти билан бахтли эрур ҳар комил инсон!"

¹ Авроқ — варақлар (араб).

Рўзи азал манглайимга босилмиш муҳр,
Ки Шоҳ билан дўст бўлурмен, Аллоҳга шукр!
Дўстлашмоқлик улуғ толе ёруғ дунёда,
Насиб этгай кимнинг бахти бўлса зиёда!
Дўстни инсон танламайдур, Худо берадур,
Чин дўст топғон бу дунёда кўкрак керадур!
Худо сизни дўст яратди мендек фақирга,
Вайрон кўнглум шундан обод, тўлуғ фахрга!

Б о й қ а р о

Дўст танлаш ҳам қисмат эрур... Розимен минг бор,
Шундоғ дўстни берғонингдан, эй, Парвардигор!
Минг йилда бир келар буңдоғ шоири замон,
Шу улуғ зот бизга келди! — Гувоҳдир жаҳон!
Менинг салтанатим, дўстим, сиз билан боқий,
Дўстлигимиз қолар жаҳон тургунча токи!

Н а в о и й

Шоҳим! Камина "Хамса", "Хазойин ул-маоний" янглиғ китоблар иншо этдим. Жумла жаҳон билсун: менинг учун энг улуғ ижодим бу асарлар эмас, Сиз билан порлоқ дўстлигимдир, Шоҳ, Ғозий жаноби олийлари!

Б о й қ а р о

Муҳтарам Алишер! Такрор айтамен: мен бунёд этғон салтанат, Хуросон салтанати эмас, энг улуғ салтанатим Сиз билан улуғ дўстлигимдур!

Халқ "Улуғ дўстликка офарин!" дея ҳайқиради. Икки сирдош дўст, Ш о и р ва Ш о ҳ бир-бирига пешвоз қадам ташлайдилар ва қучоқ очиб кўришадилар. "Навоий!", "Навоий!", "Мансури хоқон!", "Шоҳ Ғозий!" деган сазолар эшитилади. Сурон кучаяди.

Ж а р ч и (қиради)

Валиаҳд шаҳзода Султон Бадиуззамон Мирзо жаноби олийлари ташриф буюрадила-а-а-ар!

Ўнг томондан бир неча а ь ё н л а р, н а в к а р л а р кузатувида ҳарбий либосда ораста кийинган С у л т о н Б а д и у з з а м о н М и р з о кириб келади.

Навоий

(Бойқарога)

Шоҳим! Бугун сўзлайдурмен дилдан гупуриб:

Ота-бола аро солдим мустаҳкам кўприк!

Боғлай олдим икки кўнгил — ётлар мисолни,

Бир-бирига яқин, аммо узоқ оролни;

Бир-биридан кўрк олгучи икки шаҳарни,

Шаҳар дема, балки қўшни икки кишварни!

Сизни тавоф айлагали, эй, шоҳи жаҳон,

Келмиш мана — дилбандингиз Бадиуззамон!

Бадиуззамон Мирзо кўзларида ёш, қаддини тик тутганча саҳнанинг четига юз ўгириб турган Бойқарога яқинлашади, қўлини кўксига қўйиб тиз чўкади.

Бадиуззамон

Ассалом, эй отажоним, мансур хоқоним,

Сизнинг босғон изингизга садқа бу жоним!

Турфаангиз фитначилар сўзига кирдим,

Паст-баландга боқмай, ўзни ҳар ёнга урдим,

Мен ўғлингиз, сизга кўп бор кўтардим қилич,

Билмадимким, отани ҳеч, енгиб бўлмас ҳеч!

Гуноҳларга юз бурибмен, мисли нобакор,

Билмадимким, келиб бўлмас отага бакор!

Мўмин Мирзо зое кетди... ёш умр хазон,

Ўзимда ҳам айб бордир, нодонман, нодон!

Чамаламай паст-баландни, машъум ҳаётни,

Берма дебман, эҳ, ўғлимга Астрободни!

Ўғлим кетгач, ўйлаб қолдим, бошда ҳушим йўқ,

Отажон! Бас! Сиздан бошқа яқин кишим йўқ!..

(бир оз жим қолади)

Мен отамни ранжитибмен, қилибмен хато...

(қўларини фалакка кўтариб)

Тавба дейман, тавба, ўзинг кечиргил, Худо!

(Бойқарога қараб)

Сизсиз — ёлғиз қиблагоҳим, дуонгиз олай,

Буюрингиз, ёнингизда бир умр қолай!

Бойқаро аста ўғли томонга ўгирилади, тиз чўккан Бадиуззамонга яқинлашади ва қўлтиғидан кўтариб турғизади. Ота-бола қучоқлашиб кўришадилар. Уларнинг кўзларида ёш нурланади.

"Балли, ота ўғил!", "Кам бўлмасин, Бадиуззамон!", "Ота дуосини ол!" деган овозлар янграйди.

Бойқаро

Жоним ўғлим, дуо бўлса, сиздан айлансун,
Сизга инс-жинс кўз тикса гар, йўли бойлансин!
На чорам бор, қилиб қўйғон кўрлик, отангмен!
Ўз бошини ўзи кесғон шўрлик отангмен!..

(томошабинларга қараб)

Кўрингизлар, ўғлим қайтди бағрим тўлдириб!
Душманларни қон йиғлатиб, дўстни куддириб!

Шодлик сурони кучаяди.

Кабутарлар ўйнар эдим, завқи бемисол,
Париллатиб учирардим кўкка бемалол.
Энди билсам, ўзим ҳам бу ёруғ дунёда
Бир кабутар эканмен-ку, ҳоли афтода,
Беадаблик зоҳир бўлса ўғлимдан гоҳи,
Ўйлайману, узоқларга кетар нигоҳим.
Дерлар, қандай хизмат қилсанг отанга, ногоҳ —
Фарзандингдан шу қайтади, бўлиб қўй огоҳ!
Билмам, мен ҳам болалиқда бўлдимми бевош,
Гиёсиддин Мансур Мирзо — отам кўп ювош —
Одам эди; ранжитдимми айтғонин қилмай,
Оғритдимми нозик кўнглин билиб ё билмай?
Кўзларига, мен тентак, тик қараб қўйдимми?
Кўпол сўз-ла гап қайтариб, бағрин ўйдимми?
Бари бугун фарзандимдан қайтди, шекилли...
Келди барин очиқ айтмак пайти, шекилли.

Бойқаро орқароқда турган мунши йни чорлайди ва фармон ўқишни буюради.

Бас, эй мунший, кел бу ёққа, фармон ўқилсин,
Фармон эмас, кўнгилдаги армон ўқилсин!

Муншӣй
(фармонни ўқийди)

"Шоҳ Ғозӣӣ, хоқони мансур Султон Ҳусайн Баҳодирхон сў-зимиз! Шаҳзода Султон Бадиуззамон Мирзоға Сейистон бирлан Фароҳ вилояти бахшида қилинсун! Бу кундан эътиборан хутбаларда валиаҳд шаҳзоданинг муборак номлари подшо номи билан бирга ўқилсун!"

Сурон кўтарилади. Ҳамма Бадиуззамон Мирзони муборакбоғ этади.

Навоӣй
Муборак бўлсин, суюкли шаҳзодам!

Бойқаро
Қутлуғ бўлсин, валиаҳд ўғлим!
Бадиуззамон
Миннатдормен, подшоҳим! Ташаккур, Ҳазрат!..

Бадиуззамон таъзим қилади. Шоири билан Шох бир-бирларини қутлайдилар.

Навоӣй
(халққа қараб)

Халқ қалбида жўш уради бир орзу мудом:
Умр бўлсин бардавому, толе мустадом!
Халқ дилида япроқ ёзар бир ният ҳамон:
Тинчлик бўлсин, тўрт кўз тугал, яшайлик омон.
Барҳам топсин қутқу, ғавғо, низо, жанжаллар,
Илгимиздан тутсун меҳнат, эзгу амаллар.
Ёғийликнинг шами ўчсин, ўчсин қораси,
Ранжитмасин ҳеч кимни ўз жигарпораси.
Ҳеч бир ота фарзандидан ўгирмасин юз,
Сочи қордай оқармасин, ҳали келмай куз...
Ҳар ким ниҳол экса, есин ўзи мевасин,
Фарзанд кўрса, кўрсин ўзи орзу-ҳавасин.
Шукр, уруш-низоларга энди жой қолмас,
Ватан эмин-эркинликда олажак нафас.
Юрт бирликда, баҳамжиҳат яшар одамлар,
Юраклардан ювилади ғамлар, аламлар.
Тиниқ бўлғай улуғ миллат осмони бешак,

Олдинда-чи, кутар бизни буюк келажак!

(ўйга чўмиб, у ёқдан-бу ёққа юради)

Кичик ёшдин ўзим отдим шеър савдосига,

Айландим-ку назм боғин чин шайдосига.

Мен дилларни забт этурмен, элларни эмас...

Озод руҳни улуғлармен, қулларни эмас!

Мақсудимнинг қибласига дадил бурдим юз,

Иқболимнинг машриқидин узмайдумен кўз...

Юз бир жафо қилса манга, чекмасмен фарёд,

Элга қилса бир жафо гар, юз бор дегум дод!

Куч борича зулм тийғин ушотдим, кам-кам —

Издадиму қўйдим мазлум дардига малҳам.

Бу осойиш хирмани ҳеч кўрмасин зарар,

Халқ шод бўлсун, Ватан — обод, Султон — музаффар!

Халқ келиб Ш о и р билан Ш о ҳ ни ўраб оладилар.

Халқ олқишлари эшитилади.

Машҳадий, Хондамир, Беҳзог, Бадахшӣ, Навоийнинг бошқа дўстлари Шоир ва Шоҳ атрофига парвона бўладилар.

П а р д а

Т а м о м

2015

БУЮК ДЎСТЛИК ТАРАННУМИ

Улкан адибларнинг адабиётнинг турли жанрларида ижод қилиши истеъдод салоҳиятидан далолат. Муҳаммад Али драматургия жанрида ҳам қалам тебратиб бир нечта асарлар ёзди. Улар ичида, шубҳасиз, буюк дўстлик тараннумига айланган "Навоий ва Бойқаро" тарихий драмаси алоҳида ажралиб туради.

Ўзбек адабиётида улуғ Алишер Навоий мавзуси алоҳида масала. Навоий мавзуси муқаддас, ёритилиши жиҳатидан жуда мураккабдир, бемисл меҳнат, изланишни, ижод моҳиятини англаб олишни талаб этади. Уни уддалаш осон иш эмас. Навоий ижоди — чиндан ҳам, уммон каби теран, унинг тубига етиш мушкул. Уни ўрганиш учун, йиллар, умр етмайди. Бадиий адабиётда у ҳақда асарлар бармоқ билан санарли: улуғ адиб Ойбекнинг "Навоий", "Гули ва Навоий", О.Мухторнинг "Навоий ва рассом Абулхайр" номли асарлари, Иззат Султон ва Уйғунларнинг "Алишер Навоий" драмаси, "Навоий Астрободда", "Навоий Самарқандда" сингари саҳна асарлари, ҳикоялар, дostonлар, шеърлар ёзилган.

Халқ тарихида ўтган улуғ шахс сиймосини бадиий адабиётда ёритиш бу тарихий шахсни халққа янада яқинлаштиришга, ўқувчини эса ўша тарихга ошно қилишга холис хизмат этади. Навоий шундай даҳоки, унинг заҳматларга тўла ҳаёти, буюк ижоди ўнлаб, юзлаб асарларга мавзу бўла олади. Лекин бир жиҳати бор: яширишнинг ҳожати йўқ, бу мавзуда қалам тебратишга ҳамма ҳам журъат қилавермайди. Жуда масъулиятли вазифа! Эҳтимол, шу сабабли улуғ шоир ва мутафаккир ҳақида асарларимиз бармоқ билан санарлидир. Амир Темур ҳақида роман-эпопея яратган адиб Ўзбекистон халқ ёзувчиси Муҳаммад Али دادил бу мавзуга қўл урди, қўл урганда ҳам, бор масъулиятни сезиб, бу ишга киришди: у "Навоий ва Бойқаро" (2015) номли тарихий драмасини яратди. Беш пардали драма классик услубда ёзилган бўлиб, прологи билан ўн бир кўринишдан иборат. Драма даставвал "Жаҳон адабиёти" журнали, (2016 йил, 9,10,11-сонлар) да эълон қилинди.

Қизиқарли сюжет асосига қурилган бу драмада адабиётимизда илк марта улуғ шоир ва мутафаккир Алишер Навоий ва Хуросон подшоиси Султон Хусайн Бойқаро ўртасидаги садоқату

ихлосга йўғрилган буюк дўстлик ўқтомир қилиб олинади ва юк-сак пардаларда тараннум этилади. *"Асарга мени ўйлантирадиган жиҳат ягона, бу ғоя, — деб ёзади Габриэль Маркес. — Унинг ғояси ўқувчини қизиқтириши учун аввал ўзимни маҳлиё этиши керак. Мен асло кўрмаган, билмаган ва ҳис қилмаган нарсам ҳақида ёзмайман. Агар қаҳрамонининг руҳиятига киролмасам, асарнинг туғилишини орзу қилмасам ҳам бўлади"*. ("Асар туғилади, ёзувчи ўлади", "Китоб дунёси", 2016 йил, 9 ноябрь).

Навоий ва Бойқаро ўртасидаги бутун умр мазмунига айланган узилмас дўстлик рўшнолигини, роҳат-фароғату машаққатини чуқур ҳис қилгани, асар қаҳрамонининг руҳиятига кира олгани учун ҳам Муҳаммад Али шу мавзунини дадил танлади, дейиш мумкин.

Адиб ўз ижодий ниятига қандай эришганини кузатишдан олдин бир ҳолатга диққатни қаратмоқ лозим бўлади.

Алишер Навоий ҳақида ёзилган драматик асарларнинг энг машҳури Иззат Султон ва Уйғунларнинг "Алишер Навоий" драмаси бўлиб, шу мавзудаги асарларнинг энг сараларидан саналсада, замонасозликдан, тузумнинг мафкуравий тазйиқидан ҳоли эмасди. Умуман, собиқ шўролар даврида нафақат мазкур драма, балки ўша даврда яратилган барча асарларда ҳам шундай ҳолатни кузатиш мумкин эди.

"Алишер Навоий" драмасининг ёзилганига етмиш беш йил бўлди. Замонасозликка бориб бўлса ҳам (бошқа иложи ҳам йўқ!) Алишер Навоийни жамият ичига олиб кириш (сал бўлмаса, шоирни "сарой адабиёти"га киритиб қўйишлари ҳам мумкин эди), уни адабиётимиз қуёши эканини таърифлаш, халқ вакили қилиб кўрсатиш, подшога мухолиф сифатида талқин этиш (эсингиздами, фарзандлар жанжалларидан ҳориган, бемор Б о й қ а р о нинг "Саройда қолинг, Алишер!" деган илтижосига, Навоий қатъий қилиб: "Кетаман! Халқимга, ижодимга!" дейди ва бизлар саҳнада бу манзарани кўриб, олқишлаб қарсақлар чалганмиз!) йўлидан борилган. Тарихан чекинишлар ҳам кузатилади. Чунончи, Мўмин Мирзо қатл этилишида Мажидиддиннинг ҳеч алоқаси йўқ, Мажидиддин Мўмин Мирзо фожиасидан уч йил олдин оламдан ўтган эди. Навоий севгилиси Гулини ҳарамга олиб кетганларини эшитиб, подшо ҳарамига (?) тап тортмай кириб келади, ҳатто Ҳусайн Бойқаро кўз ўнгида Гулини қўлида кўтариб олиб чиқиб кетади... Бунга ақл бовар қилмайди, кўнгил кўтармайди. Бу ҳолатлар, албатта, мантиқан тўғри эмас!

Муҳаммад Али ўз асарида мавзуга мутлақо янгича ёндашади. Кўз олдимизда бошқа Навоий ва Бойқаро намоён бўлади. Ёзувчи тарихий адолат, ҳақиқатни тиклаб берди. Тарихий адолат аслида нимадан иборат эди? Биз драмада Алишер Навоий билан Султон Ҳусайннинг болаликдан то умрининг охиригача ялакат мағиздай қадрдон ва ажралмас дўст бўлганларини, бири бирисиз яшолмасликларини, ҳар қандай шароитда ҳам Навоийнинг дўстини ташлаб кетмаганини, кетолмаслигини, дўстни севганда қусури билан севиши лозимлигини, мухтасар айтсак, мустаҳкам дўстлик шарафланганини кўрамыз. Ҳусайн Бойқаро, шоҳ ва шоир, Навоий асарларининг муҳаррири, "Ҳазойин ул-маоний"дай улкан куллийетни жамлашга, девонлар тузишга илҳомлантирган, ундаган, кўмак берган азиз инсон ва дўст! Навоийнинг ўзи бу ҳақда, агар Султони Соҳибқирон ҳиммат кўргизмаганларида, "Ҳазойин ул-маоний"дек "душвор иш"ни битириб бўлмас эди, дейди. Куллийетни тайёрлаш жараёни ҳақида эса Навоий шундай ёзади: *"...ашъор... элик, олтмиш ё юз ғазалга яқин йиғилса эрди, ҳазрати Султони Соҳибқироннинг фирдвосо суҳбатидаву сипехрфарсо ҳазратига ҳозир қилиб арзга еткурур эрдим ва ул ҳазрат аларға шафқат юзидин боқиб (яъни синчиклаб ўқиб), қайси маъно шўхнингким таркиби хилъатига ва алфози кисватига бетакаллуфлик (яъни ғализлик, хато) кўрса, ўз ганжинани замири хизонасидин муносиб алфоз (сўз) била ул либосларга тағйир (яъни таҳрир қилиб, ўзгартириб) бериб ва ул алфоз кисватига санойиъ жавоҳиридин номуносиблиғ (яъни ўрнига тушмаган иборалар учраса) маълум қилса, ўз хизонайи хотири ганжхонасидин ёқуту лаъли рангин ва гавҳару гурри самин била ул зебу зийнатға табдил (ўзгартириб) етқуриб, ҳар ғазални тартиб юзидин ўз ўрнига рақам қилур эрди..."* Икки дўстнинг бир-бирига меҳрибонлиги, эътибори, жонкуярлиги, фидойилиги нечоғлик ибратли! Бундай дўстликка тан бермай илож йўқ. Навоийнинг "Мажолис ун-нафоис" саккизинчи мажлисини тўлиқ "Султони соҳибқироннинг (яъни Султон Ҳусайннинг – А.А.) латиф табъи натоййжи зеболари" (яъни ғазаллари) тавсифига бағишлагани ҳам диққати шоён ҳодиса-да!

Қанчалар оғир ҳаётий синовлар (чунончи, Навоий бағоят ардоқлаган, катта умидлар боғлаган юксак салоҳиятли Мўмин Мирзо қатли каби оғир фожа)га дуч келганига қарамай, бу дўстликнинг бузилмагани, собитлиги икки тарихий шахснинг буюк қалб эгалари эканидан нишона. Бу улуғ дўстликни бадиий акс эттириш нияти, авлодларга ўрнак қилиб кўрсатиш гоёси

муаллифга тинчлик бермагани шубҳасиз. Дўстлик лейтмотиви асар мазмунига, зимнига сингдириб юборилган, уни ичидан нурлантириб туради.

Драманинг муқаддимаси рассом Беҳзод ва тарихчи Хондамир учрашувидан бошланади. Хондамирнинг тилидан айтилган қуйидаги мисраларда асарнинг ёзилишдан мақсад ўз ифодасини топгандек:

*Бундай дўстлик учрамагай ҳануз жаҳонга!
Васф этсалар арзир уни шеърда, гостонга!
Султон ила Алишернинг тарихи ажиб,
Бир-бирига болаликдан эрурлар ҳабиб...*

Тарихчи Хондамир Беҳзодга Алишер билан Ҳусайн болалик чоғларида мактабда бирга сабоқ олиб юрганларида бўлган воқеани ҳикоя қилади. Устоз бир бош ва қилич расмини чизиб шогирдларига шарҳлашни буюрибди, ёш Бойқаро қиличга, Алишер эса бошга шеър битибдилар. Буни кўрган устоз мамнуният ила, Ҳусайнга саркарда бўлиб юрт тузишни, Алишерга эса, унинг сўзларида илоҳий учқун кўрганини, бир кун олов бўлиб ёнажагини, бинобарин буюк шоир бўлишини башорат қилгандек сўз айтади, ялакат мағиздек ажралмас дўст бўлингизлар, дея дуо қилади:

*Умид ила устоз шундоқ қилибди дуо:
"Дўст бўлингиз, кўриб қолсин ҳайратга дунё!
Алишер ва Ҳусайнбек — ялакат мағиз,
Ҳар иккинги бўлинг азиз, азиздан азиз!.."*

Ҳаётда бундай бўлган ё бўлмаганидан қатъи назар, муаллиф асарни безашда шундай ривоятлардан фойдаланадими, бу асар мазмунини теран очишга хизмат қилади, бойитади. Асарнинг бундай сўзлар билан бошланиши бўлажак воқеаларга ишора, асар мағзини англашга йўналтирилган қалитдир. Алишер Навоийни яхши билган, унга ҳурмати баланд бўлган шахс (Хондамир) тилидан айтилган худди шу сўзларда муаллиф нимага икки буюк шахс дўстлигини асарга мавзу қилиб олганини асослайди.

Биринчи кўринишдаги Бойқаронинг сўзлари унинг Навоийга бўлган муносабатини аниқ кўрсатади:

*Ғазал мулкин султони ул, Соҳибқирони,
Жаҳонларни айлагай жам унинг жаҳони.
Она тилин ардоқламиш меҳру ҳавас-ла,
Ўлғон тилга жон, руҳ бермиш, Масиҳ нафас-ла.*

Яна, шунингдек, Бойқаронинг:

*Низомиддин Мир Алишер—низоми дингур,
У ўз халқин виждонигур, бу—ҳақдир, чингур!*

каби сўзлари Бойқаронинг Алишер Навоийга нечоғлик ҳурмати баланд эканини намоён этади. Тарихий шахслар ҳақида ёзилган асарларда уларнинг ўзлари ёзган адабий меросидан имконини топиб меъёрида истеъфода этиш қаҳрамонлар тийнатишни очишда жуда қўл келади. Драматург бундай усулдан унумли фойдаланган. Қуйидаги сатрларда Мўмин Мирзонинг қатлидан дили озурда Навоийнинг изтироблари, нолалари жуда таъсирли ифодаланган:

*Кўриб, нега тушмайди ой ерга узилиб?
Нега кўриб осмон тоқи кетмас бузилиб?
Мангу осмон тўнкарилиб қуламас ғамдан?
Офтоб чак-чак бўлиб оқмас эриб аламдан?..*

Бойқаронинг:

*Ота-ўғил тил тополмас гунё экан бу,
Олтин қадаҳ тутадию—ичига оғу... —*

сўзлари бағоят ишонарли чиққан, қаҳрамонлар руҳиятини ўзида тўлиқ акс этдиради, кўнгилларни титратади.

Алишер Навоий билан Ҳусайн Бойқаронинг мушоираси ёки Алишернинг Мўмин Мирзо билан учрашуви, шоирнинг мирзога айтган “Умидим шул, омон бўлу умидингга ет!” сўзлари шоир кўнглини яққол очиб беради. Бу нутқларда персонажларнинг ички дунёси ниҳоятда ишонарли ва таъсирли тарзда ифодаланганини кўрамиз.

Навоий билан Ҳусайн Бойқаронинг диалогига Қуръон тутиб дўст бўлишган икки шахснинг бир-бирига муносабати жуда тегинчан очилган. Дўстни ҳимматию қусури билан севиш, минг бало келса-да, қасамни бузмасдан қалб нури билан ардоқлаш туйғуларини ниҳоятда таъсирли сатрларда ифодаланади. Бундай бўлиш учун шахс, ким бўлишидан қатъи назар, буюк инсон мақомида бўлиши керак. Бир жиҳатга диққатни қаратишни истардик: Алишер Навоийдек буюк шоирни шеърда гапиртириш... бу ниҳоятда мушкулдир, лекин муаллиф бунинг урдасидан чиқа олгани таҳсинларга лойиқ. Бунга қувониш керак.

Навоийнинг дўст сифатида, юрт қайғусини ўйловчи давлат арбоби сифатида қилган ишларидан яна бири — Бойқаронинг ўғли Бадиуззамон билан яраштириб қўйгани, яъни юртга кўп талафот келтирувчи урушнинг олдини олганлигидир. Алишер Навоий шундай сўзларни топиб айтадики, қилич яланғочлаб турган ўғил пушаймон еб, феълидан қайтиб, ота ҳузурига келишга рози бўлади:

*Расулуллоҳ дебдурларки, Тангри таоло —
Ризо бўлур магар ота қачонки ризо!
Ҳайҳот, ота ғазабига учраган ўғлон
Худонинг ҳам ғазабига қолгай бегумон!
Адиб Аҳмад дейди: бўлсун фарзандлар хушёр:
Ота хато қилса, хато саналмас зинҳор!
Савоб дея қабул қилғил ота хатосин,
Даф этгай сўнг Тангри чархнинг минг бир балосин!*

Отанинг улуғлигини хўп таърифлаган Алишер Навоий ўғлидек кўрадиган Бадиуззамонга: “Отам заифлашиб қолди деб ўйлаб шу ишларни қилаяпсизми?” — дея айтган қуйидаги сўзлари бугунги кунда ҳам ҳар бир фарзанд қулоғига қуйиб оладиган сўзлардир:

*Асл фарзанд айни ота заифлигида
Эъзоз айлаб, савобларга қолади жуда!..
Хушёр бўлинг: ота кучи ҳар ишидагур,
Ота кучи — дуосяю қарғишидагур!*

Драма иштирокчиларининг аксарияти тарихий шахслар. Бадиий тўқима сифатида кирганлар ҳам, асар асосий ғоясини очишга, бош қаҳрамонлар образининг ёрқинроқ чиқишига хизмат қилганини айтиб ўтиш керак.

Драманинг яна бир жиҳати, асарда олимларга, умуман Навоий атрофидаги ижодкорларга кенг ўрин берилганидир. Буюк мусаввир Камолиддин Беҳзод, тарихчи Хондамир, Муҳаммад Бадахший (олим, Навоийнинг дўстларидан), моҳир хаттот Султон Али Машҳадий шулар жумласидан. Катта истеъдод эгаларининг инсонийликда ҳам ҳамиша ўрнак эканлиги Навоий тимсолида намоён бўлган.

Асарда Бойқаронинг суюкли рафиқаси Хадичабегим, бефарзанд Опоқбегим, канизаклар Давлатбахт, Сумансолар образлари ҳам ҳар бирининг мавқеига яраша чиройли, ишонарли, муносиб

чизилган. Маҳди улё Хадичабегимнинг кирдикорларидан безган Бадиуззамоннинг қуйидаги фикрлари аёлларга умумий берилган баҳодек:

*Аёл киши яхши бўлса, унга баҳо йўқ,
Аёл киши ёмон бўлса, унга даво йўқ...*

Уларни яхши, ёмон — икки қутбга ажратиш нотўғри бўлурди. Аммо ҳар бирининг ўз манфаати йўлидаги ҳаракатлари уларнинг кимлигини кўрсатади. Сумансо: “Сўзлаб беринг, опа! Ишқ эртагин эшитмак ҳам савобдир! Ишқ достони дардга даво, дейдиар!” сўзлари ҳазрат Навоий ижодидаги ишқи илоҳийнинг улуғланишига, ишқни кўнгил безаги деб билишига ишорадек.

Давлатбахтнинг Алишер кимнидир севгани ва бу қиз ногаҳон бетобланиб вафот этгани, шунинг учун Алишер дунёдан ёлғиз ўтмоқликни ихтиёр этганини ҳикоя қилиши, ҳатто шоирнинг шу ҳақда ёзган рубойисини келтириши ўқувчини ишонтириш кучига эга. Навоийнинг кўнглида ишқ бўлмаса шундай ишқ олови ёниб турган шеърлар ёзармиди!

Асардаги аёллар образининг бошида Хадичабегим туради. Шунини айтиш керакки, малика образи саҳнада илк марта намён бўлмоқда. Унинг ўзига хос характери, шижоати, худбинлиги, мақри яхши очиб берилган. У Мўмин Мирзонинг қатл қилинишига асосий айбдорлардан бири сифатида тасвирланади. Хадичабегим — она, бор-йўғи икки фарзанд кўрган, бириси онасининг уринишлари билан бир йилгина Ҳирот ҳокими бўлиб турган Шоҳ Ғариб Мирзо, у оламдан ўтган, биргина ўғли — Музаффар Мирзо қолган. У обрў-мартаба учун, ўғли учун курашади, бу йўлда ҳеч нарсдан қайтмайди. Ҳаракатлари табиий ёритилганидан кўз олдимизда тирик инсондай намён бўлади. У курашишга, ноҳалол қадамлар босишга мажбур! Музаффар Мирзога тахт олиб бериш йўлидаги саъй-ҳаракатлари, ноҳўя тутумлари шунини кўрсатиб турибди. *“Оҳ, бу охирзамоннинг болалари! Булар бизни адоий тамом қиладур! Адоий тамом қиладур-да, гўрга тиқиб тинчийдур! Болалар эмас, болалар! Юракларим қон бўлиб кетди-я!”* сўзлари боласидан озорланган замондош аёлнинг гапидек киради қулофингизга. Тарихий мавзудаги асарнинг замонавийлиги ҳам шундай ҳолатларда кўринади.

Шуниси эътиборга сазоворки, ёзувчи асарда Хадичабегимни қораламайди-оқламайди, ҳаёт ҳақиқати қандай бўлса, шундай кўрсатиб беради. Хадичабегимга баҳо беришни эса ўқувчининг ўзига қолдиради.

Бойқаро — Бадиуззамон Мирзо — Мўмин Мирзо... Ёзувчи бу уч шахс орасида юз берган фожиани жуда нозиклик билан кўрсатади. Бадиуззамон Мирзо Балхга кетаётиб, ўғлининг келажагини ўйлаб, уни Астрободга ҳоким қилиб қолдиради, шу ердан кетмайсан, деб қаттиқ тайинлайди. Бойқаро мастлиқда Астрободни Ҳадичабегимнинг талаби ва устакорлиги билан ўғли Музаффар Мирзога бериш ҳақида фармонга қўл қўйиб юборади. Мўмин Мирзо икки ўт ўртасида қолади: бобоси фармонини бажарсинми, отасининг сўзини адо этсинми?.. Фармонни бажарса, отаси сўзига қарши боради, ота сўзини қилса, фармондан бўйин товлаган бўлиб чиқади... Оқибатда Мўмин Мирзо фитна қурбонига айланади, бу ерда ўқувчи, албатта, ўғлининг нимжон елкаларига оғир юк ортган Бадиуззамон Мирзони кўпроқ айбдор кўради... Фармонни тайёрлаган вазир Низомулмулк икки ўғли билан қатл этилади. Мўмин Мирзони ўзича ўғлим деб, хаёлида ардоқлаб ҳавас қилиб юрган подшонинг хотини Опоқбегим жинни бўлиб қолади... Буларнинг барчаси Бойқаро билан Навоий дўстлигига раҳна солиш, барбод этиш учун уюштирилади...

Ёзувчи ана шу фожиани ишонарли, санъаткорона тасвирлайди драмада...

Ўнинчи кўринишда Балхдаги Бадиуззамон ўрдаси саҳнаси берилади. Бадиуззамон ёлғиз, ёруғ хаёллар оғушида. Ташқарида кўшинлар шай, у Астрободга боради ва Мўмин Мирзо салтанатини мустаҳкамлаб қайтади... Бирдан Мўмин Мирзо қатл этилгани хабарини етказадилар. Мана ўша ҳолат тасвири:

Ҳировул сардори
(йиғламсираб)

Суюкли шахзода... Мўмин Мирзо дан... айрилиб қолибм-и-из! (Хўнграб юборади). Абулғози Баҳодирхон ўз набирасини қатл этишга фармон берибдурлар...

Бадиуззамон

Ё, Олло!.. Адамшинингму?! Нима деяётгонингни биласенму? Ўғлим-а?! (Аламдан кўзларини катта-катта очиб) Мўмин Мирзо ўғлим шаҳид кетибдур!.. Шаҳид кетибдур!.. О-о-о!!..

Чап томонда оқ кийимда Мўмин Мирзо руҳи кўринади.

Мўмин Мирзо руҳи

Ёш эдим мен, орзуларим мўлдан-мўл эди.

Излағоним фақат донғил, тўғри йўл эди.

Ҳали бирор гуноҳ қилиб улгурмагандим,
Ёр лабининг болин татиб ҳам кўрмагандим.
Ёр сочини силамадим ошиқлар мисол,
Четлаб ўтди мени, нетай, иқбол, истиқбол.
Ҳали отам хизматини қилолганим йўқ,
Ватан, эл деб куймоқ сеҳрин билолганим йўқ...

Бадиуззамон

*Отамг тик боққаним-чун — Ҳақ тақозоси! —
Парвардигор менга шундоқ берди жазосин!
Ўғлим, ўғлим! Ташлаб кетма шўрлик отангни!..*

Бадиуззамон узоқлашаётган Мўмин Мирзога талпиниб ета олмайди. Руҳ ғойиб бўлади. Бадиуззамон гурсилаб ерга қулайди...

Бадиуззамон ҳолати ишонарли чизилганлиги, Мўмин Мирзонинг ҳар биридан алам томиб турган армонли сўзлари асар қимматини оширган.

Воқеалар боришидан изтиробга тушган, улуғ устозни аяган Хондамир Навоийга шундай савол беради. Бу асарнинг авж нуқтасида драманинг асосий мазмунини очиб бериш учун ёзувчига имкон яратади:

Хондамир

Ҳазрат, афв этадилар... Султон Байқаро сизнинг яқин дўстингиз бўла туриб, сизга озор етказди, ардоқли Мўмин Мирзон — ўз набирасини қатл этдирди! Сиздай улуғ зот бунга қандоқ чидайдурлар? Шундай қабоҳатга йўл қўйган киши билан дўст бўлиш мумкинми? Бундоқ кишидан юз ўғирмоқ энг тўғри йўлдир!

Навоий

(инграб)

Оҳ, Хондамир! Хондамир! Нозик жойдан тутдингиз... Қандоқ юз ўғирай? Шоҳ ғозий билан бир умрлик дўстмиз, умримнинг бойлиги Султон Ҳусайн билан дўстлигимдир. Умрим поёнига етиб турганда ногоҳоний бир сабаб деб, қандоқ қилиб бир умрлик тоат-ибодатимдан айрилай, бу дунёлигимни совурай? Бу адолатдан эрмас!... Шоҳ Ғозий бу гуноҳни билиб эмас, билмасдан, ғафлатда қилиб қўйди! Ёнма-ён туриб мен ҳам ғафлатда қолдим-ку!... Ҳозир дўстимга жуда ҳам оғир, унга маломат тошини отиш эмас, балки дардини енгиллатадиган малҳам сўзларни айт-

магим, юпантирмагим жоиз. У—ёлғиз! Унинг мендан ўзга дўсти йўқдир! Ҳаммаси Худонинг иродаси!

Алишер Навоийнинг мана шу сўзларида драманинг моҳияти очилади, буюк шоирнинг садоқатли ва оқибатли инсон эканлиги ярқ этиб кўринади.

Драманинг ўнинчи кўринишида Навоий Бойқарога айтган сўзларида дўстликни улуглаш яна юқори пардага кўтарилади:

*Ёдимгадир, ўқир эдик мактабда икков,
Ўн ёшда биз, чаққон, жўшқин, пуршиддат, олов.
Аҳд-паймон қилдик айлаб қасамёғ бизлар:
"Қуръон тутиб дўст бўлайлик умрбоғ бизлар!
Айб иш қилса, дўст ёқасин дарҳол тутиш йўқ,
Озор чекиб ё дўстини ташлаб кетиш йўқ..."
Бошимизга тушса ҳамки минг турли бало,
То ушбу дам биз қасамни бузмадик асло!
Дўстни дўстдек севмак керак, қалб нури билан,
Фазилати, қимматию қусури билан...*

Муҳаммад Али "Навоий ва Бойқаро" драмасида мустамад, далер, таважжух, марғуб, муқарраб, итмом каби ва бошқа архаик сўзларни ўрни билан, матнга заха етмайдиган қилиб қўллайдики, бу асарнинг тарихийлик оҳангига жило бағишлайди. Ўша давр ижтимоий ҳаёт ва адабий муҳитини пухта ўрганилганлиги асарнинг етук чиқишида муҳим омилардан бўлган, десак адашмаймиз. Асарни Фарғона вилоят драма театрида, Қозоғистонда ўзбек драма театрида қойилмақом қилиб саҳналаштирган Ўзбекистонда хизмат кўрсатган артист, таниқли режиссёр Марат Азимов: *"Спектаклнинг муваффақиятли чиқишида грама муаллифининг ижодий маҳорати, тарихий мавзуда кенг тажрибага эга экани ҳам муҳим роль ўйнади"*, дея тўғри таъкидлаганди ("ЎЗАС". 2017 йил, 10 февраль). 2017 йилда Фарғона театри Тошкентга гастролга келиб, драмани Ўзбекистон Миллий театри саҳнасида қўйганида уч кун давомида зал томошабинларга лиқ тўла бўлди. Драматик саҳналардан ҳаяжонга тушган кўплаб томошабинлар асар қаҳрамонларига ҳамдард бўлиб, кўзларига ёш келганини яширмадилар...

"Навоий ва Бойқаро" драмасининг аҳамияти, биринчидан, асарда тарихимиздаги икки буюк шахс Алишер Навоий ва Ҳусайн Бойқаронинг ёрқин образлари чизилганида, дўстликни қадрига етувчи инсонлар эканларининг намоён бўлишида му-

жассамдир. Айтиш мумкинки, жаҳон тарихида буюк шахсларнинг бундай самимий дўстлиги кам учрайди.

Иккинчидан, драмада Алишер Навоийсиз Ҳусайн Бойқаро давлати пойдор бўлмаслиги, айна пайтда Алишер Навоийнинг Навоий бўлишида Ҳусайн Бойқаронинг ўрни беқиёслиги, бу икки шахс бир-бирисиз шу даражага етолмаслиги ўз бадий ифодасини топган, дўстлик инсонни камолотга етакловчи улуг инсоний фазилатлиги асар маъзига сингдирилган.

Учинчидан, яна таъкидлаш жоиз, Муҳаммад Али ўз асарида Алишер Навоий ва Ҳусайн Бойқаро муносабатларини тўғри талқин қилиб, тарихий ҳақиқатни тиклаб берди, адолат қарор топишига катта ҳисса қўшди. "Навоий ва Бойқаро" асари бир-бирига содиқ, ажралмас икки буюк дўст, тарихимизнинг икки буюк сиймосига қўйилган ҳайкалдай бўй кўрсатиб турибди. У Алишер Навоийдек буюк сиймога бағишлангани туфайли ҳамда етуклиги, маъзи тўқлиги билан адабиётимизнинг мумтоз асарларидан бири бўлиб қолишига шубҳа йўқ.

Адҳамбек АЛИМБЕКОВ,
филология фанлари номзоди,
Тошкент Давлат шарқшунослик университети доценти

МУНДАРИЖА

Пролог	4
Биринчи парда.....	8
Иккинчи парда	35
Учинчи парда	71
Тўртинчи парда	91
Бешинчи парда.....	115
А. Алимбеков. Буюк дўстлик тараннуми.....	140

Агабий-бадий нашр

МУҲАММАД АЛИ
НАВОИЙ ВА БОЙҚАРО
Тарихий грама

Муҳаррир: *Д. Мингбоева*
Бадий муҳаррир: *Ф. Эрматов*
Саҳифаловчи: *Н. Соатов*
Мусаҳҳих: *Ш. Ҳакимова*

Нашриёт лицензияси: АИ № АА 0043. 27.01.2021.
100129, Тошкент шаҳри, Марказ-15. 1/90.
Тг: (+98) 128-30-04.

Босишга 01.04.2021 йилда рухсат этилди:
Офсет қоғоз. Қоғоз бичими: 60x90 ¹/₃₂.
Офсет босма. Шартли б.т. 9.4. Адади: 1000 нусха.
Буюртма №

"AZMIR NASHR PRINT" МСНҲ босмаҳонасида
чоп этилди. 100200, Тошкент шаҳри, Адҳам Раҳмат кўчаси, 10-уй.